

De speelruimte van het geloof

DE SPEELRUIMTE
VAN HET
GELOOF
Getuigenis van een theoloog

BERT ROEBBEN

Dauidsfonds/Leuven

Roebben, Bert
De speelruimte van het geloof. Getuigenis van een theoloog

© 2009, Bert Roebben en Davidsfonds Uitgeverij nv
Blijde Inkomststraat 79, 3000 Leuven
www.davidsfondsuitgeverij.be

Omslagontwerp: Daniël Peetermans
Omslagfoto: John Watson

D/2009/0240/18
ISBN: 978 90 5826 595 1
NUR: 700, 707

Alle rechten voorbehouden.
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand
en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen
of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Voorwoord	6
Hoofdstuk 1	9
Geloof op zoek naar inzicht. Over theologie	
Hoofdstuk 2	25
Met zicht op de ziel. Over lichamelijkheid	
Hoofdstuk 3	37
Ontrederend nieuw leven. Over spiritualiteit	
Hoofdstuk 4	51
Openbare lotsverbondenheid. Over gemeenschap	
Hoofdstuk 5	65
De aarde in bruikleen gegeven. Over opvoeding	
Hoofdstuk 6	79
Toewijding in talenten. Over arbeid	
Hoofdstuk 7	93
Zaaien in droefheid en oogsten in vreugde. Over tijd	
Nawoord	105
Personenregister	109
Bijbelplaatsenregister	110

Voorwoord

In dit boek komen twee bewegingen samen: ik wil enerzijds stem geven aan het hedendaagse verlangen naar levensverdieping en anderzijds voorspreker zijn van de christelijke traditie die zinvol en tegelijk kritisch dat verlangen kan vervullen. Ik zeg wel degelijk 'kan', want er zijn vele heilswegen denkbaar en begaanbaar. God heeft vele namen en laat zich niet in één traditie opsluiten. In elk geval vragen velen zich vandaag af of het christelijke geloof voor hen iets kan betekenen. Sommigen willen zelfs opnieuw beginnen met het geloof van hun jeugd, omdat vage spirituele gedachten en praktijken hen tot hiertoe geen voldoening schonken. Wie spiritueel zoekt, wil immers thuishkomen, wil weet hebben van zijn bestemming.

Ik wil christelijk geloven transparant maken voor hedendaagse ervaringen en hedendaagse vraagstellingen vanuit het geloof ontsluiten. Zo wil ik de creatieve speelruimte van het geloof verkennen. Ik ga daarbij uit van het idee dat geloven re-creatief is, in de dubbele zin van het woord: ervaringen krijgen in geloof een nieuwe betekenis, oude betekenissen worden herschikt of herschapen – en dat proces is ontspannend, het is verbeeldingsrijk en biedt een nieuwe horizon voor het alledaagse. Als professioneel theoloog beschouw ik het als mijn taak om die horizon te verkennen en in mensentaal te beschrijven.

Het eerste hoofdstuk heeft een inleidend karakter en maakt wegwijs op het speelveld van de theologie. Daarna komen zes hedendaagse sleutelthema's aan bod: lichamelijke, spiritualiteit, gemeenschap, opvoeding, arbeid en tijd. In de beschrijving van die thema's geef ik eerst versterkt weer wat ik meen waar te nemen in de samenleving vandaag. In een tweede stap houd ik die ervaringen tegen het licht van het christelijke geloof. Uit die confrontatie leid ik dan telkens enkele concrete handelingsprincipes af. Mijn bedoeling is met dit boek tegelijk een discussie op gang te brengen in christelijke rangen en het als discussiestof in de openbaarheid te gooien. Naar mijn oordeel heeft onze onderkoelde samenleving nood aan warme onderstromen van betrokkenheid. Nieuwe discoursen kunnen zich in een postseculiere samenleving ontwikkelen, aldus de Duitse filosoof Jürgen Habermas, wanneer ook de godsdiensten hun kennispoten-

tieel weer inzichtelijk maken. Ik doe dit hier in de vorm van een 'auto-theo-biografie' (Pete Ward). Ik wil nadenken over hoe ik mijn bestaan vormgegeven heb en vormgeef in dialoog met de transcendente grond van dat bestaan. Mijn zelf en mijn ultieme grond komen in mijn levensverhaal samen. Ik zoek naar woorden om die bodemloze grond te benoemen en doe dat in dit boek met woorden uit de christelijke traditie. Elk hoofdstuk begint met een gedicht.

Ik dank de vele mensen die ik ontmoet heb in mijn colleges en voordrachten voor hun feedback en inzichten die mede aan de oorsprong van dit boek liggen. Zij hebben mij gemaakt tot de professionele theoloog die ik nu ben. Ik dank in het bijzonder Peter Houleberghs (Antwerpen), Bart Paepen (Antwerpen), Ronelle Sonnenberg (Utrecht), Mieke Van Iseghem (Kessel-Lo), Lea Verstricht (Antwerpen), Kim de Wildt (Dortmund) en Ton Zondervan (Tilburg) voor hun kritische lezing van ontwerp teksten voor dit boek. Ik wens de lezer een aangenaam verblijf in de speelruimte van het geloof. Een goede raad: lees langzaam!

Kessel-Lo, herfst 2008

HOOFDSTUK 1

GELOOF OP ZOEK NAAR INZICHT

OVER THEOLOGIE

In lagen van drie

*Doe de deur achter je dicht, anders zuigt de wind je naar buiten.
In die kolkende massa overleef je niet.*

*Kom naar binnen en verwarm je aan het haardvuur.
Doe je schoenen uit en trek verse sokken aan.*

*Want je bent moe van de last van de dag
en je ogen zijn doffe spiegels van de duisternis die achter je opdoemt.*

*Sluit de doos van de afgrond nu maar,
hier hoef je geen misstap te vrezen.*

*Kom op verhaal en onthoud me geen woord.
Stort alles uit, ik sorteer het wel.*

*Wees niet bang voor de nacht, zij bergt alles in zich.
Haar memorie is groot en vruchtbaar.*

*Morgen ga je weer verder, alle verhalen opgeslagen in je rugzak.
In lagen van drie: onder het feit de verklaring en daaronder de
grondeloze diepte.*

(11 januari 2007)

Theologie voor beginners?

Dit boek gaat over theologie, of beter, het *is* theologie. Bij het gebruik van het woord theologie gaan er onmiddellijk allerlei betekenissen vrij rondzweven. Theologie zou wereldvreemd zijn, een wetenschap voor mensen die de boze buitenwereld ontvluchten. Zulke mensen zouden zich academisch of kerkelijk druk maken over allerlei vreemde constructies over God en wereld, lichaam en ziel, natuurlijke en bovennatuurlijke werkelijkheid, leven en dood. Theologie zou het monopolie zijn van geleerden, gewijd of ongewijd, die het geloof in gedachten en handelingen omzetten, zodat het voor gelovigen, kerkelijk of niet-kerkelijk, behapbaar is. En laten we eerlijk zijn: theologie behoort inderdaad niet tot onze dagelijkse portie zingeving, die we bijvoorbeeld oprapen bij het lezen van de krant, het bekijken van een film of documentaire, het voeren van een goed gesprek met vrienden, enzovoort. Theologie is geen vorm van betekenisverlening die ons zomaar licht of aanspreekt. Ze beroert onze dagelijkse leefwereld niet of nauwelijks. Theologie is ver van ons bed.

De nieuwste vorm door de media bedacht om een wetenschap toegankelijk te maken, is de zogenaamde versie *for dummies*. Op die manier zijn bijvoorbeeld sterrenkunde, kwantumfysica, egyptologie, Franse literatuur uit de 19de eeuw of antropologie – om er maar enkele te noemen – voor iedereen beschikbaar. Tot op zekere hoogte moet je bij zulke boekjes je verstand erbij houden, maar je wordt wel degelijk bij de hand genomen als een beginnening die het gepermitteerd is om domme vragen te stellen aan verstandige experts. Eens het boek doorgeworsteld, hoef je niet langer een mal figuur te slaan op feestjes en recepties waar zogenaamde intellectuelen elkaar het leven zuur maken. Welnu, dit boek is géén theologie *for dummies*. De inzet is radicaal anders: in de theologie zijn er namelijk geen dommeriken, omdat niemand vanaf nul moet beginnen, niemand hoeft het ab ovo te leren. De mogelijkheid om te theologiseren is namelijk meegegeven met het menselijke bestaan zelf, aldus de befaamde Duitse theoloog Karl Rahner. Wie zoekt naar antwoorden op levensvragen, doet dat op de wijze van de mens: na-denkend. In zoverre de mens probeert religieus te zijn, is hij¹ tegelijk ook een denkend religieus wezen. Hij probeert in het reine te komen met de vragen en twijfels die zich opwerpen in zijn geloof. Geloof is steeds op zoek naar inzicht. Tussen een professionele theoloog en een niet-professionele theoloog (of hij nu oud of jong is) bestaat slechts een 'gradueel maar geen essentieel onderscheid'². Iedere mens is dus in staat om te theologiseren, om theologie te bedrijven, of hij dat nu alleen doet of in een groep. Het best doet hij dat in een groep, zo zal later blijken.

Het 'echte' leven

Bij de conceptie van dit boek was ik getroffen door een uitspraak van de befaamde Amerikaanse theoloog van Kroatische afkomst, Miroslav Volf, die aan Yale University in de Verenigde Staten doceert. Toen studenten hem bij een bepaald onderdeel uit de dogmatiek (dat is de studie van de christelijke geloofsleer) vroegen wat dat met het echte leven te maken had, antwoordde hij, enigszins geïrriteerd: 'Herzie dan je definitie van het echte leven. Zorg dat je leven aan verdieping wint, aan zinvolheid, humaniteit en *good practices*, zodat je beter kunt inzien hoe een geloofsperspectief je ontvankelijkheid voor de wonderkant van het bestaan kan verhogen.'³

Miroslav Volf is ervan overtuigd dat theologie de wereld kan verbeteren. Mensen gaan overtuigder leven, dieper aansluiten bij de grond van hun bestaan en, als ze een veilige gemeenschap vinden die dat soort levensverdieping toelaat, makkelijker spreken over wat hen bezielt. Het is een opdracht voor het leven, hoewel ik in dit verband de term 'levenslang leren' niet graag gebruik. Hij doet me te veel denken aan levenslange opsluiting – en dat is nu precies wat ik niet nastreef met deze benadering. Inderdaad, hoeveel geloofsontwikkeling is niet blijven steken in de zoete en vaak moraliserende verhaaltjes uit de kindertijd of in de vaak sociale vertogen tijdens de godsdienstles op school. Vele mensen hebben nooit tot de kern van de zaak kunnen doordringen, omdat zij – alle nieuwe leerplannen en handboeken ten spijt – aan hun lot overgelaten werden wanneer hun ziel plots in beweging kwam. Er is sprake van religieuze ongeletterdheid en men wil die remediëren met basiskennis over morele en levensbeschouwelijke systemen, al dan niet gebaseerd op godsdienstige inzichten. Dat lijkt me een belangrijk startpunt: in onze samenleving en cultuur vandaag is kennis van het religieuze fenomeen een absolute must om vreedzaam te leven en te overleven. Maar op een dieper niveau is de basiskennis uit de kindertijd en de adolescentie niet voldoende. De dorst naar kennis over en inzicht in wat religie met mensen 'doet', hoe ze hen vormt en inspireert, irriteert en kritisch maakt, maar ook rust en herbronning brengt, dat soort kennis komt (vaak) niet aan bod in de opleiding van een jonge mens. Daarvoor is iets anders nodig: *Bildung* of zelfvorming, bewustwording van hoe een mens vandaag door de nieuwe grote verhalen van markt en media gevormd (sommigen beweren hardnekkig: misvormd) wordt, hoe zijn of haar kleine verhaal in de verdrukking kan geraken, waardoor de dorst naar echte levensvervulling nog groter wordt. Dat is geen elitair proces dat vandaag in een soort cultuurpessimisme is weggelegd voor enkelingen. Neen, het lijkt me een opdracht te zijn voor elke mens, vroeger en nu. Aanknopen bij de bron van je bestaan, verwonderd zijn over hoe die bron je alledaagsheid inkleurt en daarvan getuigenis kunnen afleggen bij je lotgenoten: dat lijkt me niet niks. Het is minstens het proberen waard. De filosoof Aristoteles wist

al dat het onbewuste leven eigenlijk geen leven is. In een Bijbels-religieus perspectief kan men zeggen dat God de Schepper de mens tot wasdom en tot volle verantwoordelijkheid geroepen heeft als 'beeld van God'. Ook dat is niet niks.

Geleefd geloof

Er bestaat een hardnekkig misverstand inzake geloof. Het gaat uit van het idee dat wanneer iets geleerd wordt, het ook geleefd zal worden, dat kennis van het geloof voert tot consequent handelen, net zoals in de ethiek het 'weten' van het goede een mens ook een goed 'geweten' bezorgt, of in de esthetiek het inzicht in schoonheid ook naar smaak voor het schone voert. Zo simpel is het niet. Het goede, ware en schone zijn kwetsbaar en afhankelijk van wat mensen ermee doen. Een waarachtig standpunt of inzicht ontvangt zijn gezag op basis van een waarachtige levenshouding. Het goede op zich bestaat niet, maar het toont zich in concrete mensen die goed leven. Moreel oordeelsvermogen kan je niet in boekjes leren, je ontdekt het in zijn samenhang door naar het goede te kijken en door zelf in een concrete situatie de afweging te maken tussen goed en kwaad. Basisvertrouwen in de zinvolheid van de werkelijkheid kan je evenmin uit boekjes leren, je leert het door concrete handelingen van vertrouwen en *Lebensbejahung* te stellen ('zeg maar ja tegen het leven en... leef er naar!'). Je afzijdig houden is overigens geen alternatief: het goede, ware en schone dringen zich in al hun kwetsbaarheid aan je op. Net zoals kinderen opvoeden in het goede, ware en schone geen uitstel verdraagt – het komt erop aan hier en nu zo gepast mogelijk te handelen en ervoor te gaan – zo hebben het goede, ware en schone in het dagelijkse leven een verplichtend karakter: 'Het zou goed zijn, mocht je...'. Natuurlijk is een mens vrij om te beslissen wat hij uiteindelijk met die vraag doet, of hij er al dan niet op ingaat. Maar de vraag zelf kan hij niet naast zich neerleggen. Precies in de onvermijdelijkheid van de vraag en in de vrijheid van antwoord ligt de tragiek van het leven.

Op het leven ingaan, kansen waarnemen maar ook laten voorbijgaan, dat is de leerschool van het leven. Maar het leven komt eerst. Leren in het leven is al doende leren of door schade en schande wijs worden. Zo is het met de meeste kostbare dingen in het leven: je kan ze niet leren, je pikt ze op door ze te doen. Het goede, ware en schone zoals ze zich tonen in praktijken van vriendschap, liefde, opvoeding en geloven, worden principieel niet aangeleerd maar opgepikt. Nog even terug naar de opvoeding: niemand wordt geboren als moeder of vader. Je wordt als het ware bekleed met moeder- of vaderschap op het moment dat het kind je in de schoot valt en het ouderschap je toevalt. En dan is het een kwestie van de nieuwgeborene niet te laten vallen... Zo is ook geloven niet aan te leren, het is enkel na te leven en zelf uit te leven. Men kan

niemand verplichten om gelovig in het leven te staan, net zoals men niemand kan verplichten om moreel, kritisch of genietend in het leven te staan.

Wat is dat eigenlijk, geloven? Wie gelooft, oefent zich in ontvankelijkheid, in het leven met lege handen. Hij plaatst het centrum van zijn bestaan buiten zichzelf, leeft verwachtingsvol en dankbaar, samen met anderen, geeft zich over aan de ultieme zinvolheid van het leven, zonder de garantie vooraf te weten of dat ook wat oplevert. Geloven is een act van oervertrouwen, het is een kwestie van zich, tegen beter weten in, toe te vertrouwen aan het ultieme zinvolle verband waarin het leven is opgenomen door de verbondenheid met het 'al van het al' in medemensen en de wereld. Het is thuiskomen op een plek waar je je niet hoeft te verantwoorden of te laten opmerken, waarin je allang gevonden bent, lang voordat je zelf vol goede moed begon te zoeken. Geloven is zelftranscendentie: jezelf en je onmiddellijke levensverbanden overschrijden en je toevertrouwen aan het ultieme levensverband. Geloven is 'aanvaarden dat je aanvaard bent' ondanks alles wat je op je pad tegenkomt aan angst voor de dood, voor schuld en zinloosheid, aldus Paul Tillich.⁴ De hedendaagse Duitse filosoof Hans Joas vindt het begrip zelftranscendentie nog te actief.⁵ Hij spreekt liever van een onvoorwaardelijk *Ergriffensein* – een gegrepen worden in je ziel, je plots of geleidelijk aan realiseren dat er in alle ogenschijnlijke grondeloosheid en radeloosheid van het bestaan een aanknopingspunt is, een zekerheid die je als het ware bij je nekvel pakt en je terugplaatst op de begane grond. 'Wat er ook met je gebeurt, je gaat nooit finaal te gronde...' Die zekerheid heb je niet op voorhand. Ze moet altijd opnieuw veroverd worden. Want op je weg zal je veel twijfel tegenkomen, gezonde twijfel die je aanmaant om nog scherper te kijken en te leren loslaten.

Getuigenis als een vorm van geloofsverantwoording

Wat is er zo bijzonder aan jouw verhaal?, zou de lezer kunnen opwerpen. Waarvan probeer je ons te overtuigen? Waarom wil je koste wat kost je ziel blootleggen, tenzij het je therapeutische voldoening schenkt? 'Elk heeft zijn eigen verhaal en vindt zijn eigen zin in het bestaan; ik heb jouw overpeinzingen daar niet bij nodig. En ik ervaar niet de nood om achter jouw gordijnen naar binnen te kijken in jouw privéleven.' Hiermee stoten we op een fundamenteel probleem van geloofscommunicatie vandaag. Geloven is verbannen naar de privésfeer; je komt er niet voor uit dat je in God gelooft of je in de kerk engageert. Je komt helemaal nergens voor uit, je houdt je beter op de vlakte. Je tonen in je kwetsbaarheid, als gelovige, als iemand die het bestaan ervaart als gave en niet in eerste instantie als iets waar je recht op hebt, is een anachronisme.

Dat hoort vandaag niet. Zo stonden mensen vroeger in het leven, maar vandaag kan het niet meer. En als je vandaag dan toch een verhaal vertelt over jezelf, laat het dan vooral een 'egologisch' succesverhaal zijn, over hoe je zelf het leven in handen hebt genomen, hoe je jezelf in het middelpunt van de wereld gemanoeuvreerd hebt en erin geslaagd bent om niemand daarvoor nodig te hebben.

Op verhaal komen inzake geloven is geen vorm van 'ego-logie', geen permanent ik-zeggen waarbij het ik het centrum van alle handelingen en uitspraken is. Het ik staat in het geloofsverhaal niet buitenspel, maar krijgt er een nieuwe betekenis die van elders komt. De identiteit van de geloofsgetuige is een geschonken identiteit: je ontdekt jezelf als onderweg zijnde, op een weg die je niet zelf gekozen hebt, die je te beurt valt, maar die je tegelijk nieuwe en ongekende mogelijkheden biedt om echt jezelf te worden. Dat verhaal dient verteld te worden, als bemoediging en troost voor anderen, over hoe God in een mensenleven kan binnenbreken of minstens over hoe jij God meent gezien of ontmoet te hebben. Daar hoeft je niet mee te blijven zitten, dat mag verteld worden. Geloven doe je immers niet op je eentje, het veronderstelt altijd een luisterruimte voor het verhaal, waar het verteld en toegelicht mag worden, waar het bevraagd en ten uitvoer gebracht kan worden. De grote verleiding in onze tijd is om spiritualiteit te beschouwen als een eenmansbedrijf waarin men zijn eigen baas is, zijn eigen bedrijfsplan opstelt en uiteindelijk zijn eigen zegeningen moet tellen. Als dat perspectief van 'solo-religiositeit' (Jan Oegema) zich onverminderd doorzet, leven we op de duur in een onoverzichtelijke archipel van kleine, spiritueel zelfbedruipende eilandjes, met daarop eenzaten die zichzelf moeten redden. Als geloven verbannen wordt naar de binnenkamer van het eigen gelijk, waar het knus en warm is, komt het niet meer op straat en in de openbaarheid, is het dus niet meer interpelleerbaar, dan laat het zich kooien en kisten, pacificeren en tot stilstand brengen. Het probleem is vandaag dat er bijna geen taal meer bestaat om de religieuze ervaring in de openbaarheid ter sprake te brengen, waardoor ze verschaalt en armoedig wordt, levenloos als brak water. Mijn pleidooi bestaat er precies in de religieuze ervaring onder woorden te brengen in de levenscontext van vandaag, niet om ze te restaureren, maar om ze als alternatief te laten klinken in een wereld waarin 'egologieën' langzaam maar zeker uitgepraat lijken.⁶

Nieuwe gemeenzaamheid

Ik houd dus een pleidooi voor een nieuwe gemeenzaamheid. In het kader van moderne geloofscommunicatie is er nood aan nieuwe correlatieve ruimten: plaatsen waar geloven en leven zinvol met elkaar in verband worden gebracht, niet op basis

van dogmata die te nemen of te laten zijn, maar op basis van concrete verhalen van gelovige zoekers. Het geleefde geloof heeft zoals gezegd een eigen redelijkheid: het kan aanstekelijk en aansprekelijk werken omdat het concreet toont hoe het in de vorm van een geloofsgetuigenis, te midden van de weerbarstigheid van het bestaan, ruimte schept voor een fris en nieuw perspectief op het eigen leven en samenleven. Het laat iets zien van hoe het anders kán, niet hoe het anders móét. Het is van de orde van de mogelijkheid. Het opent de spanning tussen wat feitelijk is en wat nog verborgen is, tussen wat reeds en nog niet voorhanden is, tussen verlangen en belofte. Vele mensen die vandaag een spirituele reis ondernemen, vragen naar zulke getuigenissen van correlatieve gemeenschappen en correlatieve personen. Vandaag wordt een verstandige getuigenis gevraagd van mensen die weten wat ze doen wanneer ze zeggen: 'Ik geloof.' De geloofwaardigheid van die uitspraak wordt niet afgemeten aan de kracht van de geloofsuitspraken die men doet, maar aan de geloofwaardigheid van de praxis. Je zegt wat je doet, maar doe je ook wat je zegt? Het geloofsgetuigenis is geen gemakkelijk genre vandaag. Je wordt verondersteld daden van overgave te stellen en tegelijk behoor je voor anderen te verantwoorden wat je daarmee bedoelt.

Hoe wordt een getuigenis echt geloofwaardig? Wat is daarvoor nodig? Volgens mij spelen vijf elementen een beslissende rol: gemeenschap, context, toe-eigening, grondvertrouwen en authenticiteit. Wie getuigt, rekent op een gemeenschap. Hij hoopt betekenisvolle anderen te vinden met wie hij de puzzel van het geloof samenlegt, bij wie hij vertrouwen kan vinden én geven om de stukken zinvol in elkaar te laten passen en zo zicht te krijgen op het geheel. Vervolgens: wie getuigt, hoort weet te hebben van de omstandigheden van zijn getuigenis. Hij moet de *agora* of het marktplein van deze tijd kennen en weten wat daar aan verlangens en verzuchtingen leeft. Ten derde: wie getuigt, verbindt zich met een traditie.⁷ Hij herleest de traditie en brengt ze zo tot leven. Daarbij worden keuzes gemaakt. Wie meent van alles te moeten getuigen, getuigt nergens van. Daarom is getuigenis telkens een persoonlijke worsteling met het verleden, met het oog op heden en toekomst. Bovendien heeft hij die getuigt, met vallen en opstaan, het volste vertrouwen in de ultieme zinvolheid van de werkelijkheid. Wat er ook gebeurt, zijn getuigenis zal niet vruchteloos geweest zijn, zelfs al schenkt niemand er aandacht aan. Het zal betekenisvol blijken in een groter geheel van zinvolheid. Hij zal de wereld een beetje anders (beter?) gemaakt hebben met zijn getuigenis, hoe dan ook. Dat grondvertrouwen kan religieus gethematiseerd worden, maar het hoeft niet. In zijn diepste levensmomenten komt elke mens immers op deze vitale dynamiek van het getuigenis uit. Het expliciete geloofsgetuigenis onderscheidt zich principieel niet van die dynamiek. En ten slotte moet een getuigenis authentiek zijn. Zonder waarachtigheid – doen wat je zegt en zeggen wat je doet – kan er geen sprake zijn van een geloofwaardige getuigenis.

Getuigenis in het alledaagse leven

Wie gelooft, houdt het dus principieel niét voor bekeken. Hij kijkt verder en dieper, in de hoop en overtuiging dat het laatste woord over de werkelijkheid niet gezegd is of niet gezegd kan worden, dat het leven en samenleven van mensen veel rijker is dan men op het eerste gezicht kan waarnemen, dat God groter is dan een mensenhart. De Engelse systematische theologe Sarah Coakley die doceert aan Harvard, is van oordeel dat het christelijk-religieuze, theologische en kerkpolitieke taalspel doorgaans absoluut geen diepte haalt. Kerken lijken vaak op zwembaden, zo beweert Coakley in de lijn van W.H. Vanstone, waarin al het geluid uit het ondiepe komt en niet uit de diepte.⁸ Er is veel met kostbare woorden gemorst, er is veel kracht verspild met de aanpassing aan de moderne cultuur, er zijn begrippen ontwikkeld om de rationaliteit van een christelijke geloofsopstelling te verantwoorden in een gesofisticeerde samenleving. Maar het eigen taalspel van het religieuze – ‘cooperative grace through practices’, aldus Coakley⁹ – zijn we kwijtgeraakt. We hebben de band met de levende traditie verloren en de woorden en handelingen om goddelijke genade te verbeelden zijn quasi nietszeggend geworden. Het christelijke getuigenis over de diepte van het leven staat er beroerd voor omdat het, precies omdat het zijn kracht uit de waarachtigheid van zijn handelen moet halen, zo kwetsbaar en afhankelijk geworden is van de *goodwill* van de omstanders en verstanders van die traditie.

Coakley graaft in de traditie en komt onder andere uit bij de kloosterregel van Benedictus van Nursia (6de eeuw na Christus). Een religieuze levenshouding is een kwestie van je lichaam in stelling te brengen, aldus Benedictus, een kwestie van een ontvankelijkheid te ontwikkelen die je gevoelig maakt voor het genadevolle komen van God. Concreet: door handelingen van gastvrijheid te stellen worden de monniken op totaal nieuwe wijzen gevoelig gemaakt voor hoe God zich toont in de vreemdeling. Zonder die praktijken zou er van religieuze of spirituele ontvankelijkheid of ervaring geen sprake zijn. Coakley gaat nog een stapje verder: de teloorgang van het christelijke geloof heeft niets te maken met onvoldoende geloofskennis, maar met *untaught bodies*¹⁰, of anders gezegd, met verstopte zintuigen, niet in stelling gebrachte lichamen, afgestompte ervaringskennis. Getuigenis afleggen door consequent handelen (bijvoorbeeld door te leven alsof God gegeven is, door te leven in overgave, door getuigenis af te leggen van de hoop die in je leeft) en je hierin ook lichamen te trainen, werkt illuminatief aldus Coakley. Het verheldert het geloofsinzicht en verrijkt de geloofskennis. Wie zich vrijmaakt om te getuigen van de diepte van het bestaan en daarnaar leeft, zal op termijn nieuwe verbanden zien en inzichten ontdekken. Geleefd geloof biedt dus een eigen kennispotentieel. Het genereert geloofskennis.¹¹

Een geloofshouding niet als vanzelfsprekend aannemen, maar beleven als iets wat gecultiveerd kan worden in en door het getuigenis in het alledaagse – hoe complex dat ook is in onze tijd – kan het moderne leven weer diepte geven. Hoeft dat ook?, vragen tijdgenoten. Als ik iets goed en mooi vind, als het me onmiddellijk deugd doet, is dat dan niet voldoende, is dat dan niet het laatste criterium van mijn menselijke bekommernissen? Of nog anders uitgedrukt: stel inderdaad dat goede praktijken het beste criterium zijn voor een goede theorie, wat is dan het criterium voor die praktijken? Waar haal ik de zekerheid vandaan dat mijn getuigenis en mijn beleving van het goede leven, mijn laatste verantwoordingsgrond voor mijn handelen (*This is simply what I do*, volgens Ludwig Wittgenstein) terecht zijn, dat ik mezelf niets wijsmaak? Waarop kan ik fundamenteel vertrouwen: op mijn goed gevoel, op ‘ik voel me in mijn element’, op het humaniserende karakter van mijn handelen of op mijn buikgevoel? Het moge duidelijk zijn dat een antwoord op die vraag veel over onszelf zegt. Wie vindt dat het goede leven vooral te maken heeft met veel en goed eten en drinken, zal zijn laatste verantwoording bij het buikgevoel leggen. Wie vindt dat deugdzaamheid het hoogste goed is, zal vooral op zijn geweten vertrouwen. En wie een hoger plan voor de mensheid nastreeft, zal misschien op een ultieme menselijke verbondenheid hopen. Het feit dat die vraag niet eenvoudig op te lossen is, het feit dat in de geschiedenis van de mensheid vele en uiteenlopende oplossingen zijn voorgesteld (grotweg van hedonisten tot stoïcijnen), duidt erop dat we hier met een moeilijke kwestie te maken hebben. Deze kwestie is zeker in het christendom niet opgeklaard, omdat ze te maken heeft met die moeilijke spanning tussen lichamen welbevinden, moreel weldoen en religieus vertrouwen. De vraag is of ze ooit opgeklaard zal zijn. Zeker is dat mensen ten diepste naar heelheid verlangen, naar een gezond samengaan van lichamen, moreel en religieus geluk, in de zin van in eenklank zijn met zichzelf als mens, voor zichzelf, voor anderen en voor God – en hierop aanspreekbaar zijn, of anders gezegd, getuigenis van afleggen. ‘Als we maar gelukkig zijn...’, zeggen mensen soms gekscherend, zonder goed te beseffen dat ze hiermee een diepe existentiële verzuchting uitspreken.

Theologie als een verstandig woord over God

Dit boek is dus een proeve van hedendaags theologiseren. Ik gebruik met opzet het werkwoord om aan te geven dat ik theologie wil bedrijven in de zin van praktiseren. Ik wil het geleefde geloof dat ik van mijn ouders heb ontvangen en aan mijn kinderen doorgeef, dat ik in de zondagsliturgie belijd en vier, dat ik bestudeer in mijn onderzoek en ter sprake breng in mijn colleges aan de universiteit, levend houden door het inzichtelijk te maken. Theologie betekent letterlijk: een verstandig of logisch woord (*logos*) over God (*theos*). Het betreft een poging om de betrokkenheid van God op mens en

wereld áls mens en dus als denkend en talig wezen tot uitdrukking te brengen. Het oude Latijnse gezegde 'fides quaerens intellectum' vertolkt uitstekend die poging: het gaat letterlijk om een geloof dat op zoek is naar inzicht doorheen denken en taal. Dat ambacht ten uitvoer brengen is theologiseren: het is gelovig zoeken naar inzicht.

Ik ben voor een radicale democratisering van die bezigheid. Elkeen is gerechtigd en in staat om te theologiseren. Niemand is hiervan uitgesloten, iedereen kan en mag zich reflexief buigen over de eigen geloofspraktijken, -vragen en -verantwoording. Theologie is geen voorrecht van een clubje insiders die het beter weten, of dat nu theologen of bisschoppen zijn, en die het handig weten om te zetten in een behapbare theologie *for dummies*. Neen, wie zijn zoekend geloof ernstig neemt, is verplicht erover na te denken. Het is niet alleen een kwestie van kunnen en mogen, maar ook van moeten. In de meeste grote religieuze tradities behoren hermeneutiek, commentaar, overweging en vertaling – met andere woorden 'naar het geloof toe denken'¹² – tot de centrale opdracht van elke gelovige. Het moge duidelijk zijn dat dit inzicht sinds de Verlichting de grote tradities in beroering gebracht heeft en ook vandaag nog voor spanningen zorgt, zowel in jodendom¹³, islam¹⁴ als christendom, om er maar enkele te noemen...

In de katholiek-christelijke traditie wordt theologie beschouwd als 'reflectie op de eigentijdse menselijke situatie en op Gods betrokkenheid bij en in die situatie, een betrokkenheid die de christelijke tradities verkondigen als "goed bericht" (*eu-angelion*)'. Dat goede nieuws houdt concreet in dat het goddelijke in Jezus Christus een menselijke gestalte heeft aangenomen, dat is 'het rommelige, dubbelzinnige, verwarrende en gevaarlijke bestaan van mensen die met alles wat zij zijn, verweven zijn met de wereld en de geschiedenis', aldus de Franse theoloog Marie-Dominique Chenu.¹⁵ Zo lief heeft God de wereld gehad. Het is de opdracht van elke christen om vanuit zijn of haar eigen expertise de tekenen van de tijd te lezen in het licht van dit evangelie, in het licht van het goede nieuws van en in Jezus Christus: dat God zich solidariseert met mensen, dat God een God van heil is.¹⁶ Dit onderscheidingsproces, het lezen van de tekenen van de tijd in het licht van de geschiedenis, is altijd opnieuw te doen, ook vandaag, in samenspraak met vele anderen die eveneens het heil nastreven. Dat discours van openheid met elkaar voeren is des te meer gewenst in een multiculturele samenleving.¹⁷

De tekenen van de tijd

Het lezen van de tekenen van de tijd is geen sinecure. Want onze leesbril is aangeslagen en al te eenvoudige interpretaties zijn uitgesloten. De wereld die zich om ons heen ontwikkelt, is ingewikkeld en het evangelie past niet restloos op de complexe alledaagsheid van onze ervaringen. De verleiding bestaat om zich over te geven aan openbaringspositivisme (wat in de Bijbel staat en wat de kerk zegt, is letterlijk te nemen, of onze ervaring is een directe weg naar God) of aan theologisch negativisme (we kunnen niets zinnigs meer zeggen over God in deze postmoderne tijd, want we kunnen helemaal niets zinnigs meer zeggen). Ik kies voor een derde weg en ben daarmee in goed gezelschap: van Thomas van Aquino en Edward Schillebeeckx. Zij spreken over de *via eminentiae*, de weg om God te ontmoeten in ons menselijke verlangen naar uiteindelijke goedheid, waarheid en schoonheid.¹⁸ God toont zich in de hele schepping en rekt op de mens om dat geheim waar te nemen. De mens is Gods sleutel om de werkelijkheid als heilige ruimte te ontsluiten. Zonder mensen kan Hij zich niet openbaren. Hij laat zich in schepping, Schrift en traditie zien als een solidaire God, het tegendeel van een solitaire God, als een God die humaniteit niet ontkent maar juist bekrachtigt. Deze mogelijkheid van relativering tussen God en mens, *in optima forma* terug te vinden in leven, sterven en dood van Jezus Christus, vormt de kern van het christendom.

Van die intieme relatie tussen God en mens in Jezus mogen mensen permanent mee genieten. In de Geest is de goddelijke heilswerking van Jezus menselijk nabij. De Geest maakt mensen bovendien alert voor die mogelijkheid van god-menselijkheid. Hij reso-neert in onze onheldere verlangens en in onze gebrekkige manier om God in onze (orientatieloze, multireligieuze en globaliserende) wereld ter sprake te brengen. Hij helpt als het ware bij het schoonvegen van onze brillenglazen, bij het scherpzinnig lezen van de tekenen van de tijd. Hij zal ons moeizame spreken ook voltooien. 'Nu kijken we nog in een wazige spiegel, maar straks staan we oog in oog. Nu is mijn kennen nog beperkt, maar straks zal ik volledig kennen, zoals ik zelf gekend ben.' (1 Kor. 13,12)

Het lezen van de tekenen van de tijd in het licht van de blijde boodschap is altijd opnieuw 'te doen', in de dubbele betekenis van het woord: het is een permanente opdracht én menselijk gezien niet eenvoudig, maar wel haalbaar. Te doen dus. De wijze waarop ik die opdracht versta, is trinitarisch, dat wil zeggen lotsverbonden met de interne dynamiek van God zelf: Vader, Zoon en Geest. Ik mag als mens intens verbonden zijn met die liefdesdynamiek. Zij geeft me kracht en moed om nieuwe perspectieven te ontdekken, om niet bij de spreekwoordelijke pakken te blijven neerzitten, maar om hoop te putten uit bronnen van levend water die ook in onze cultuur vandaag

aanwezig zijn. Gelovig leven is in die zin een antwoord geven op een krachtige en veelzijdige impuls die van elders komt en die mij overstijgt, maar die tegelijk – zoals gezegd – menselijk herkenbaar is als impuls!

Elke generatie haar aanspraak op het evangelie

Hoe zie ik die trinitarische impuls verschijnen in mijn leven? Laat ik een poging ondernemen om mezelf duidelijk te maken. De Vader geeft doorheen de tekenen van de tijd impulsen aan onze wereld. Hij nodigt ons uit om beter te kijken naar zijn schepping en naar zijn schepselen. In elk tijdsgewricht moet men de tekenen van de tijd op een eigen manier interpreteren. De tekenen en hun interpretatie zijn tijd- en generatiegevoelig. Vandaag bijvoorbeeld staat de vraag naar een nieuwe gemeenzaamheid in globaal perspectief, een nieuwe economie en ecologie (beiden afstammend van het Griekse *oikos*: huis), centraal op de agenda. Het is nu zaak om na te gaan hoe dat teken van de tijd in het licht van het evangelie kritisch geherformuleerd kan worden en tot nieuw handelen kan aanzetten. Wij dienen dus onze aanspraak op het evangelie vandaag origineel te formuleren in 'ecoperspectief' en dat is, gezien de tijdsomstandigheden waarin we vandaag leven, een volstrekt andere formulering dan ruwweg 50 jaar geleden.

Elke generatie heeft zo haar eigen aanspraak (letterlijk: manier van aanspreken) op het evangelie: nagaan welk teken van de tijd relevant is en hoe dat in relatie gebracht kan worden met het leven van Jezus. God als Vader (scheppingstheologisch) vraagt ons dus letterlijk: wat zou Jezus doen in de gegeven omstandigheden (bevrijdingstheologisch)? Het is de vraag naar een oorspronkelijk zien – oordelen – handelen vanuit de Schrift. Staan we daar alleen voor? Neen, er is de Geest, de Voltooiing (vandaar: voltooiingstheologisch), die deze onderscheidingsdynamiek in mensen gaande houdt. Hij houdt ons alert en kritisch wanneer wij met elkaar in de geloofsgemeenschap nagaan wat hier en nu gedaan dient te worden. Hij is de inspiratie wanneer wij met elkaar worstelen en zoeken naar uitwegen. Hij gaat ons in en uit, zet ons in beweging en beroert ons. Hij houdt ons gaande met het oog op een solidaire en universele mensengemeenschap. Dat onderscheidingsproces gebeurt bij uitstek in de kerk – waarmee ik overigens de hele geloofsgemeenschap bedoel, niet alleen de gewijde ambtsdragers, maar allen die zich aangesproken weten door het verhaal van Jezus.¹⁹

In een notendop: God gaat zich te buiten aan deze wereld. Hij zond ons zijn Zoon, om het leven met ons te delen vanuit het perspectief van de blijde boodschap. De dood

heeft niet het laatste woord, wat men ook moge beweren. Jezus roept de Geest erbij (letterlijk de *ad-vocatus*) die dat geloof in ons levend houdt en ons aanmoedigt om het elke dag waar te maken. Hij resoneert in onze verlangens en in onze vaak gebrekkige manier om God in deze complexe wereld als blijde boodschap ter sprake te brengen. Die Geest gaat over en weer tussen Vader en Zoon en beroert onze ziel. Erik Borgman zegt: 'Het spreken over de God die geopenbaard is in de Gezalfde Jezus, komt steeds tot stand vanuit de aanwezigheid van de heilige Geest die mensen telkens opnieuw nieuwe en verrassende sporen van God doet ervaren.' En hij vervolgt: de Joodse filosoof 'Peter Ochs wijst erop dat het Joodse denken over de verhouding tussen God, Wet (Thora) en Verbondsvolk een gelijkaardige structuur heeft als die tussen God als Vader, Zoon en Geest in de christelijke traditie'.²⁰ Eens te meer zijn we dus in goed gezelschap. Schematisch ziet het voorgaande er zo uit:

Vader	Zoon	Geest
De Vader heeft het in ons hart neergelegd	De Zoon is ons voorgedaan op de weg	De Geest zal het werk in ons voltooiën
Scheppingstheologie	Bevrijdingstheologie	Voltooiingstheologie
Het lezen van de tekenen van de tijd	In het licht van het evangelie	Met het oog op een solidaire mensengemeenschap
Geleefde vraag	Geleefd geloof	Geleefd inzicht

Geloof op zoek naar inzicht

Dit hele proces – van geleefde vraag, over geleefd geloof naar geleefd inzicht – is theologie. Denkend midden in een geloofstraditie gaan staan, zover als dat mogelijk is voor een mens (zowel wat het denken als wat het staan betreft), en van daaruit nieuw leven ontmoeten en cultiveren (om over na te denken en mee door te gaan), dat is theologie. Ik situeer me daarmee in een recente ontwikkelingslijn van de academische theologie, de zogenaamd mystieke of spirituele theologie, die opnieuw vertrekt van de religieuze ervaring – een lijn overigens zo oud als de theologie zelf. Bij deze benadering plaatst de theoloog zich midden in de traditie, luistert nauwgezet naar de religieuze ervaringen die erin vertolkt worden, laat zich aanspreken door het openbaringskarakter ervan, en probeert die dan denkend te verhelderen voor de cultuur van vandaag.²¹ Centraal staat het *fides quaerens intellectum*, een gelovig standpunt op zoek naar redelijkheid. Theologiseren betekent hier: zich voeden aan een concrete

bron van al bestaande theologisch doordachte religieuze ervaringen en door het beschouwen van die bron tot nieuwe religieuze inzichten, denkpatronen en ervaringen komen. Nogmaals, daarvoor hoeft men geen specialist te zijn. Elke mens kan en mag drinken aan zulke bronnen, zolang men maar met anderen overleg pleegt over wat men geleerd heeft.

In wat nu volgt wil ik zes sleutelthema's die vanouds het religieuze leven en de reflectie gaande hebben gehouden, als gelovige en als theoloog beschouwen. Ik wil nagaan hoe die thema's vandaag bij zoekende mensen vragen oproepen (geleefde vraag), ik wil uitproberen hoe ik, staande en denkende in de christelijke traditie, de sleutelverhalen uit Schrift en traditie kan ontstollen (geleefd geloof) om nieuwe sleutelinzichten te verwerven in deze vraagstellingen (geleefd inzicht). Zoals gezegd, elke tijd heeft zijn eigen aanspraak op het evangelie. De heilslijnen van vijftig jaar geleden zijn niet meer dezelfde als vandaag en die van vandaag zullen niet meer dezelfde zijn als over twintig jaar. De angsten, verlangens en zorgen van mensen verschillen per generatie. De sleutel- of levensthema's waar elke mens en groep van mensen tegenaan lopen, blijven grotendeels dezelfde. Bij de zes thema's wil ik gewoon eerlijk proberen te luisteren naar de kern van het christelijke geloofsverhaal en me laten raken door wat het mij en ons vandaag te vertellen heeft. Ik hoop dat uit die ontmoeting nieuwe inzichten opborrelen die het leven pittig en nieuw maken, waaruit kansen ontstaan om breed- en diepmentaal samen te leven. Deze reflectie, deze weerspiegeling van leven en geloven, wil ik graag voordoen opdat het anderen zou inspireren om het ook eens te proberen.

Noten

¹Wanneer in dit boek de mannelijke persoonsvorm gebruikt wordt, is tegelijk ook de vrouwelijke bedoeld.

²Deze gedachte voert tot het inzicht dat ook kinderen en jongeren volop in staat en gerechtigd zijn om te theologiseren, aldus A. BUCHER, 'Kindertheologie: Provokation? Romantizismus? Neues Paradigma?', *Jahrbuch für Kindertheologie* 1, (2002), p. 9-27.

³M. VOLF, 'Theology for a Way of Life', in M. VOLF en D.C. BASS (red.), *Practicing Theology*, Eerdmans, Grand Rapids, 2002, p. 245-263, hier p. 245.

⁴P. TILICH, *De moed om te zijn. Over de menselijke persoonlijkheid en de zin van het bestaan*, Bijleveld, Utrecht, 2004, p. 38-64 en p. 144-174 [oorspronkelijke uitgave: *The Courage to Be*, 1952].

⁵H. JOAS, *Braucht der Mensch Religion? Über Erfahrungen der Selbsttranszendenz*, Herder, Freiburg/Basel/Wien, 2004.

⁶Cf. L. BOEVE, *God onderbreekt de geschiedenis. Theologie in tijden van ommekeer*, Pelckmans, Kapellen, 2006. Ik beschouw mijn theologische oefening dan ook als een poging om in gesprek te komen met mensen die dezelfde maatschappelijke alternatieven voorstellen voor onze vermoeide aarde, maar daarbij een agnostisch of atheïstisch standpunt huldigen (zie bijvoorbeeld A. PROVOOST, *Bemінде ongelovigen. Atheïstisch sermoen*, Querido, Amsterdam, 2008).

⁷C. SEDMAK, *Doing Local Theology. A Guide for Artisans of a New Humanity*, Orbis, Maryknoll en New York, 2002, en *Theologie in nachtheologischer Zeit*, Grünewald, Mainz, 2005.

⁸S. COAKLEY, 'Deepening Practices. Perspectives from Ascetical and Mystical Theology', in M. VOLF en D.C. BASS (red.), *Practicing Theology*, p. 78-93, hier p. 81. (voor bibliografische referentie, zie noot 3 van dit hoofdstuk)

⁹*Ibid.*, p. 81.

¹⁰*Ibid.*, p. 87, in navolging van de antropoloog Talal Asad.

¹¹H. JOAS, o.c., p. 26.

¹²Aldus de inzet van A. HOUTEPEN, *God, een open vraag. Theologische perspectieven in een cultuur van agnosme*, Meinema, Zoetermeer, 1997.

¹³P. VAN 'T RIET, *Het mensbeeld van de Tora*, Kok, Kampen, 2006 (in het bijzonder p. 29-54, waar het gaat over Tora als levenslang leren).

¹⁴N.H. ABU ZAID, *Het islamitisch denken. Een wetenschappelijke benadering*, Bulaaq, Amsterdam, 2002².

¹⁵Volgens de formulering van E. BORGMAN, *Metamorfofen. Over religie en moderne cultuur*, Klement/Pelckmans, Kampen/Kapellen, 2006, p. 21, passim.

¹⁶Aldus *De Pastorale Constitutie over de Kerk in de wereld van deze tijd. Gaudium et Spes*, nr. 4. Twee boeiende, recente besprekingen van dit document van Vaticanum II kan men vinden in J. VERSTRAETEN, 'Het onderzoek van de tekenen van de tijd in het licht van het evangelie: de betekenis van het katholiek sociaal denken als onderscheidingsproces', *Collationes* 36, (2006) 3, p. 291-302, en HEYTHROP INSTITUTE FOR RELIGION, ETHICS AND PUBLIC LIFE, *On the Way to Life: Contemporary Culture and Theological Development as a Framework for Catholic Education, Catechesis and Formation*, Heythrop, London, 2005.

¹⁷In zijn boek beschrijft Erik Borgman deze opdracht met de behartenswaardige woorden: onze taak is 'niet alleen over religie na te denken, maar opnieuw religieus na te denken' (o.c., p. 11).

¹⁸E. SCHILLEBEECKX, 'Christelijke identiteit, uitdagend en uitgedaagd. Over de rakingse nabijheid van de onervaarbare God', in M. KALSKY e.a., *Ons rakingse nabij. Gedaanteveranderingen van God en geloof*, DSTS/Meinema, Nijmegen/Zoetermeer, 2005, p. 13-32.

¹⁹Over het leergezag van allen versus het leerambt van slechts enkelen, zie E. SCHILLEBEECKX, 'Leergezag van allen. Bezinning op de structuur van het Nieuwe Testament', *Concilium* 21, (1985) 4, p. 16-23.

²⁰E. BORGMAN, o.c., p. 238.

²¹Hoe deze theologie zich dient te verhouden en zich ook feitelijk verhoudt tot de trits kerk, wetenschap en samenleving (David Tracy) staat permanent onder discussie. Voor een recent overzicht van de standpunten, zie S. VAN ERP, 'Geloof buiten de perken. Nieuwe wegen voor de systematische theologie', in S. VAN ERP, V. DE HAAS en R.J. PEETERS, *Vreemde in eigen huis. Theologen op zoek naar hun erfenis*, Abdij van Berne, Heeswijk, 2007, p. 61-82, hier p. 74-78.

HOOFDSTUK 2

MET ZICHT OP DE ZIEL

OVER LICHAAMELIJKHEID

Nakende pelgrimage

*Hoeveel woorden heb ik nodig om de lelijkheid te verzwijgen,
hoeveel stilte om me aan de schoonheid te warmen?
Buiten glijdt de kilte over de heuvels, de avond achterna.
De zon schuift genadeloos achter de waan van de dag.*

*Mijn thuiskomst staat in de sterren geschreven,
dit verblijf op vleugels is uitgespeeld.
De groeven zijn afgegraven, de heuvels geslecht.
De weg loopt kaarsrecht, niets staat mijn aankomst nog in de weg.
Waar vind ik het huis en de voordeur die zich achter me sluit?*

*De huiselijkheid zal ik moedig verdragen en het hout in de haard.
De tafelplicht wil ik niet ontlopen,
ik geef me over aan de roes van de wijn.
De gezelligheid zal ik smaken en mijn duit in het zakje doen.
Ik blijf trouw tot het laatst gesproken woord,
tot de lelijkheid is verzwegen.*

*Maar als het moment komt dat ik moet gaan,
vergezel me dan tot aan de deur.
Spreek dan mijn lijf de moed in en breek de navelstreng door.
Blaas dan je adem over me uit en wijs me de weg van het tuinpad.
Mijn ziel, de nacht in, donkerte en mist tegemoet.*

Omdat het niet anders kan, omdat ik moet.

(24 november 2007)

Geleefde vraag

Misschien wel het meest begeerde verlangen van onze tijd is heelwording. Wij hebben het gevoel in stukken en brokken uit elkaar te vallen, geen eenheid van bestaan meer te vinden en onze ziel kwijt te spelen in de versplintering van het alledaagse. Agenda's vermalen onze dagen tot afspraken en taken. Mentale uithuizigheid wordt nog gestimuleerd door het feit dat zelfs die agenda's geen overzicht meer bieden. We knippen en plakken onze dagen aan elkaar met elektronisch gereedschap, we pompen onze afspraken van de ene computer naar de andere over, we verliezen kostbare tijd met het organiseren van onze tijd. E-mails brengen ons in verwarring, veroorzaken uitstelgedrag van wat wezenlijk is, bezorgen ons het waanbeeld onmisbaar te zijn, verplichten ons tot onmiddellijk antwoord. Ondertussen blijven we met het gevoel zitten dat we niets wezenlijks te melden hebben of dat we liever nog eens zouden willen gaan zitten en nadenken vooraleer te antwoorden. De informatiestroom stopt niet. Overall kan je in inloggen en meeluisteren, gulzig opzuigen en je honger stillen. Maar 's avonds kruip je van pure ellende in je bed, hoop je dat de overbelasting in je hoofd tot stilstand komt, maar weet je tegelijk dat, wanneer de stilte is ingetreden, de honger niet is gestild.

Leven onder druk

Sommige mensen zijn zich niet meer bewust van het feit dat ze leven van informatiestromen die anderen ongevraagd op hen loslaten. Ze consumeren gegevens en cijfers, woorden en zinnen, tabellen en modellen bij het leven. Ze reageren impulsief, inspelend op wat voorbijkomt. De concurrentiedrift vergroot deze blootstelling aan de omgeving. Elke medemens is immers een concurrent en kan net één stap voor zijn in gegevensverwerking of -verwerking. Hun agenda, de organisatie van hun alledaagsheid, ligt in de handen van anderen. En hoezeer ze ook beweren de greep te bewaren op zichzelf, echt thuiskomen bij zichzelf gebeurt haast niet meer. Hun ziel lijkt opgedroogd. Of toch niet? Is de mensensoort bestand tegen die ontwikkelingen? Zou de mens voldoende zielskracht bezitten om ze te overleven? Of verandert onze persoonlijkheidsstructuur in dat nieuwe krachtenveld? Op dit moment lijkt niemand daarop een zinvol antwoord te kunnen geven. De tijd zal het moeten uitwijzen.

In en door de dagelijkse beleving van de hectiek voelen mensen in elk geval het verlangen om thuis te komen in het eigen levensverhaal en niet langer van zichzelf vreemd te zijn. Op vele wijzen geven zij gehoor aan dat verlangen. Nog nooit was het

fitnessen en 'wellnessen' zo in als vandaag. Het zijn werkwoorden geworden die tot onze dagelijkse woordenschat behoren. We trainen ons lichaam om nog soepeler en flexibeler te kunnen inspelen op de noden en de waan van de dag en om de hectiek te overleven die wij of anderen ons opleggen. Werkgevers gaan berekenend in op dat verlangen en geven hun werknemers vrij om tijdens de middagpauze te sporten. In al onze ijver voor een gezond lichaam waarin onze geest kan gedijen, gedijt wel het lichaam maar vergeten we ons te beijveren voor de geest. Die blijft onderontwikkeld en afgestompt. Zelfs een stevige scheut spirituele *wellnesstraining* maakt ons niet bepaald rustiger in het diepst van onszelf, in onze ziel.

De ziel als stand-punt

Het woord is al enkele keren gevallen: de ziel.¹ Het leven gevende principe in de mens, de levensadem waarmee de mens met de werkelijkheid verbonden is: dat is de ziel. Zij houdt hem in geest en lichaam bij elkaar. Zij is het 'grensinstrument' waarover de mens beschikt om te laveren tussen binnen en buiten, tussen zichzelf en anderen, tussen wat is en wat zou kunnen zijn, tussen persoonlijke (lichamelijke en geestelijke) mogelijkheden en de opdringerige eisen van de buitenwereld. Mensen die bezield leven, proberen (want dat is het ook steeds, het is nooit af) in eenklank te leven met zichzelf. Zij laten zich niet opeten door agendabepalers. Zij laten hun ziel niet bezetten door snelle materiële of zelfs spirituele oplossingen. Zij houden de complexiteit uit. En vermits de ziel tevens een eindterm is, een horizon van waaruit ik op mijn levensgeschiedenis en die van anderen kan terugkijken, van waaruit ik mijn eigen identiteit in relatie tot die van anderen kan waarnemen, biedt zij ook richting en perspectief in dat uithouden. Op vragen als: waarop mag ik hopen, waar en hoe zal ik heelheid vinden in wat nu met me gebeurt, en hoe kan ik er zeker van zijn dat ik in alle voorlopigheid op de goede weg ben?, kan de ziel raad geven. Tenminste, als ik voldoende oog heb voor de bewegingen van de ziel en als ik goed op mijzelf pas – wat een mooie Noord-Nederlandse uitdrukking is voor goede spirituele hygiëne en huishouding.

De ziel van een mens raakt bezet wanneer hij zijn leven en dat van anderen alleen nog vanuit een idee van het leven als probleem benadert. 'Wat moet ik toch met mijn kinderen, met mijn werk, met mijn partner? Hoe houd ik het uit? Hoe verlies ik mezelf niet in al de hectiek die op me afkomt? Of hoe kan ik maximaal munt slaan uit alles wat nu aan mij gepresenteerd wordt? Ik kan toch niet aan de zijlijn blijven staan, want dan gaat het leven aan mij voorbij, toch?' Onzekerheid en verdriet zeuren dan aan je lijf. Problemen vragen om een oplossing, tekorten om een invulling: materieel of spiritueel. Maar daarmee is het leven zelf nog niet ter sprake gekomen. Het leven is in

al zijn organische kracht veeleer van de orde van het geheim of het mysterie: ondoorgrondelijk, niet te peilen of te schatten, niet te voorzien of op te lossen. Een mens kan wel proberen een probleem op te lossen, maar het mysterie van zijn leven nooit. Daar gebeurt veeleer het omgekeerde: de mens raakt opgelost in het mysterie, het omgeeft hem en bekleedt hem met eeuwigheid. Elke mens heeft zo zijn geheim: onuitputtelijk voor de persoon zelf, en zeker voor de anderen met wie hij het leven, zijn leven, deelt. Wie echt wil thuiskomen in het eigen levensverhaal, moet zichzelf als probleem loslaten en zich laten omgeven door het geheim van het leven. 'Een verhaal is het leven op zoek naar een verteller' (Paul Ricoeur). Het leven moet concreet worden, anders is het geen leven. Maar het moet ook bezield zijn, in eenklank met de ziel die luistert naar het geheim van het leven.

De ziel is de verbinding tussen het onnaspeurbare universele leven en de concrete invulling ervan door deze of gene mens. Zij is tegelijk eeuwig en dagelijks concreet. In het geleefde leven, in de lichamelijke van een mens vindt de ziel een thuisbasis, wordt het ongedefinieerde leven gekristalliseerd en op punt gesteld. Elke mens heeft zo een eigen stand-punt in de werkelijkheid. Hij heeft tegelijk deel aan het universele en maakt er met zijn eigen bestaan iets unieks en persoonlijks van. Het lichaam is steeds bezield, de ziel kan nooit zonder een feitelijk geleefd lichaam. In het levensverhaal leggen we getuigenis af van het bezielde verband waarin we leven.

Het leven vraagt dus om exploratie en reflectie, om luisterbereidheid om de bewegingen van de ziel waar te nemen en om verteld te worden. Soms kan het lichaam dat verhaal in de weg zitten, wanneer het (chronisch) vermoeid is, ziek of uitgeput. Soms kan het zelfs zo zijn dat de ziel geen aansluiting meer vindt in de lichamelijke en vrij gaat rondzweven. Het geheim van het leven wordt dan zwaar om dragen, het mysterie lijkt de mens dan op te slokken. Het opgelost zijn in het leven verandert dan in een opgeslokt worden door het leven. Voor de mensen die in mijn buurt recent door zelfdoding zijn gestorven, is dat vaak een overheersende ervaring geweest. Zij waren niet meer in staat de verteller van hun eigen levensverhaal te zijn.

Geleefd geloof

Ik ga dus uit van een intense relatie tussen ziel en lichaam en meen me daarmee in de kern van de christelijke traditie te bevinden. Al te vaak echter hebben voorgangers in het christendom (maar niet alleen daar) onzalige scheidingen aangebracht tussen beide. Het lichaam stond dan ten dienste van de ziel, het lichaam was een instrument

dat men kon inzetten ten voor- of ten nadele van het eigen zielenheil. De ziel was een blanke pit die zuiver gehouden moest worden, met het oog op het leven na de dood. Die zuiverheid werd gegarandeerd door een zuivere levenswandel. Het lichaam moest hiertoe getraind worden door ascese.

Bezield verband

Het inzicht dat de bestemming van de mens erin bestaat verteller te worden van de volheid van zijn eigen bestaan, thuis te komen in het bezielde verband dat hem alleen toebehoort en daarin geluk te vinden, lijkt me radicaal verankerd te zijn in de joods-christelijke scheppingstheologie. In de Schrift gaat het over concrete mensen die hun verhaal vertellen en zo aansluiting zoeken bij hun ziel. In hun concrete arbeiden en liefhebben, in hun strijden en tot inkeer komen, geven mensen aan hoe zij hun ziel of het geheim van hun leven verstaan. En precies daarin, in die veelvormigheid van levensperspectieven, vertellen de Bijbelse schrijvers over een onderstroom, een breder bezield verband, waarin het handelen van God zichtbaar wordt. God komt ter sprake wanneer mensen, in goed en kwaad, in harmonie en verdeeldheid, in heil en tragiek, verbonden blijven met het leven. Het godsbeeld van de Schrift is zeker gevarieerd en afhankelijk van de concrete inkleuring door de schrijver in kwestie, maar het is eenstemmig wat de ondertoon betreft: God laat zich menselijk kwalificeren. God staat niet los van lichamelijk en contextueel gekwalificeerde uitingen van menselijk verlangen en falen, zoeken en vinden. Vanaf de eerste woorden van de Schrift in het boek *Genesis* is er sprake van een intense samenhang tussen God en mens. De mens is geschapen naar Gods beeld. Zijn lichamelijke *condition humaine* is een vindplaats, meer nog, een tempel van het heilige. Om in contact te komen met het transcendente, dat wat mensen overstijgt, behoort de mens zich dus juist te oriënteren op wat des mensen is. In de uniciteit van de mens met zijn levensverhaal, de mens die niet te beroerd is om het leven in de ogen te zien, laat God zich betrappen. 'God schiep de mens omdat hij van verhalen houdt', aldus de Joodse schrijver Elie Wiesel. Daarin, in die diversiteit van levensverhalen, openbaart Hij zich en precies daarin bestaat zijn glorie. 'De glorie van God is de levende mens', aldus de kerkvader Irenaeus van Lyon (2de eeuw na Christus). In die grondervaring zijn mensen zielsverwanten, hoe groot hun verscheidenheid ook is.

Ook de verrijzenis in het Nieuwe Testament is een geleefd en een door en door lichamelijk gebeuren. De evangelisten weerspreken elke schijnmenschelijkheid in hun verhalen. Jezus is echt dood, zijn verhaal neemt een abrupt einde, zijn volgelingen vluchten ontdaan weg van de plek van het onheil. Dood is dood. Een graf is zijn laatste rustplaats

en de steen is een sluitsteen. Het leven dat zich zo beloftevol aankondigde in deze mens, in zijn heilzame woorden en daden, in zijn anticiperen op het Rijk Gods waar elke mens volwaardig recht heeft op deelname aan de ultieme feesttafel, culmineert in een punt waar er geen leven meer is: de dood op het kruis. Het christelijke geloof belijdt dat God mens werd in Jezus Christus. Nu blijkt die mens hetzelfde lot van elke mens beschoren te zijn. Hij sterft en mét hem zijn beloftevolle levensverhaal. De *kenosis* of het neerdalen van God in de mensengeschiedenis is dubbel: eerst de menswording in Jezus, dan het sterfelijk mens worden in dezelfde Jezus – met andere woorden een dubbele incarnatie, als 'ontleding en vernedering'.² 'Niets menselijks is God vreemd', schreef Edward Schillebeeckx, 'meer nog. Hij blijkt verliefd te zijn op mensen.'

Een God van levenden

Juist daarin en daarom wekt God Jezus tot nieuw leven. In de verlatenheid van de dood, in de stilte van het toegeslagen maar niet vernietigde levensboek, spreekt God een woord van nieuw en onweerstaanbaar leven: 'De dood heeft niet het laatste woord. Ik ben een God van levenden, niet van doden.' Hij is een God van levende mensen, van het leven 'op punt gesteld' door concrete mensen van vlees en bloed. In de dood hoeft niemand achter te blijven. Mensen zijn geschapen om te leven en van waarde te zijn, hier en nu. Het graf is leeg, de steen weggerold. Fysiek. Lichamelijk. De opstandingsverhalen eindigen in ontreddering. 'De engel richtte zich tot de vrouwen en zei: "Wees niet bang, ik weet dat jullie Jezus, de gekruisigde, zoeken. Hij is niet hier, hij is immers opgestaan, zoals hij gezegd heeft. Kijk maar, dat is de plaats waar hij gelegen heeft. En ga nu snel naar zijn leerlingen en zeg hun: Hij is opgestaan uit de dood, en dit moeten jullie weten: Hij gaat jullie voor naar Galilea, daar zul je hem zien. Dat is wat ik jullie te zeggen had." Ontzet en opgetogen verlieten ze haastig het graf om het aan zijn leerlingen te gaan vertellen' (Mt. 28,5-8). Blijf niet staren naar wat vroeger was (Jes. 43,18-19). Keer je af van de dood en ga terug naar het leven, naar ontredderend nieuw leven. Met dat laatste bedoel ik enerzijds verrassend nieuw leven en anderzijds een nieuw leven dat zichzelf als radicaal ontvangen ervaart: ik heb er geen verdienste aan, het valt me verrassend in de schoot en in die zin ontreddert het mij. Ik weet in eerste instantie echt niet wat ermee te doen. Zo was het ook met de leerlingen. Zij wisten aanvankelijk geen blijf met de genade die hen te beurt viel.

De heilslijn van leven over dood naar ontredderend nieuw leven is in het verhaal van Jezus permanent aanwezig. Het leven dat hij aan ons voorstelt en voor ons realiseert, kan samengevat worden in de trits van leven, dood en verrijzenis. De evangelies leggen getuigenis af van deze permanente onderstroom van 'leven in overvloed' (Joh. 10,10) en

doen dat in de gelovige beschrijving van Jezus' aardse leven. En juist vanwege die geleefde heilslijn kunnen zij hun verhaal ook doortrekken tot in de verrijzenis. Jezus loopt in zijn menselijk handelen en spreken vooruit op de ultieme levensbron, van waaruit het leven in al zijn voorlopigheid en verlangen naar heelheid, een nieuwe, uiteindelijke of eeuwige gestalte krijgt. Zijn heilshandelen is door en door lichamelijk: niet in een of andere onduidelijke gestalte in de toekomst, maar in het kwetsbare en broze lijf van mensen wil hij, hier en nu, heil en genezing brengen. Niet in een paradijs van ooit eens maar in de tegenwoordigheid van wat hier en nu te doen staat, spreekt hij mensen aan en nodigt hij hen uit om verteller te worden van hun eigen levensverhaal.

Een voorbeeld: in Jezus' ontmoeting met de Samaritaanse vrouw aan de bron ontspint zich een gesprek over levend water, water dat de zielendorst lest en verkwikking biedt in geestesnood (Joh. 4,1-30). Zo'n water neemt de angst weg om definitief uit te drogen en dor te worden als men niet meer in staat is om helder te oordelen wanneer de zon en de waan van de dag verschroeiend zijn. Het water dat Jezus biedt, is als een verkwikkende bron die opwelt van eeuwig, lees: waarachtig, leven (Joh. 4,14). Jezus herkent de menselijke levensdorst, hij ziet zijn droogte en dorheid en zijn verlangen naar heelheid. Maar hij biedt geen snelle oplossing, geen *fastfood* voor de ziel. Hij vraagt om vertraging, hij biedt traag voedsel: ga eens even zitten bij de bron en laat je volstromen met eeuwig levenswater. Overstijg de kortstondige spirituele vervulling die je innerlijk verweesd achterlaat: vergeet de *wellnesstraining* en het *humanresourcesmanagement* en keer terug naar je oorspronkelijke *well*, naar je diepste *source* of bron. Geef je leven uit handen (zelfs tot in de dood) en ontvang het nieuw en ontredderend terug. Op de vraag van de Samaritaanse waar ze die God van de levenden kan vinden en aanbidden, antwoordt Jezus: niet op de heilige berg van de Samaritanen (de Gerizim), zelfs niet in Jeruzalem, in de tempel van de Joden. God kan men slechts aanbidden 'in geest en waarheid', in waarachtige levensontmoeting, in het gebeuren van de gezamenlijke waarheidsvinding (het Grieks voor waarheid is *alètheia*, letterlijk onverborgenheid). Met andere woorden, hier bij de bron, hier in de ontmoeting tussen mensen, hoe verschillend hun herkomst en toekomst ook mag zijn (Joh. 4,23).

Het levensboek gesloten of vernietigd?

De alledaagsheid van het bestaan, uiteenvallend in een rijke waaier van kleuren en vormen van geleefd mens-zijn, de unieke positie van elke mens om de verteller te zijn van zijn eigen verhaal aan de bron, zulke ervaringen staan open voor vervulling. Geen enkel verhaal kan of mag verloren gaan. Geen enkele mens, hoe kort, eenvoudig of weinig intens hij ook geleefd heeft, kan of mag ten prooi vallen aan ultieme

betekenisloosheid. Elkeen heeft recht op levensvervulling. Voor een christen staat de naam van elke mens in de palm van Gods hand. En niemand valt, of hij valt in Gods schoot. Dat inzicht kan men ook verwoorden aan de hand van het concept van de mensenrechten: elke mens heeft recht op zijn eigen bestaan, zijn eigen overtuigingen en levensstijl. Niemand hoeft definitief verloren te gaan. Het verschil met een gelovig standpunt is dat mensen in een mensenrechtenperspectief aan elkaar toevertrouwd of soms ook overgeleverd zijn, zonder ultieme waarborg dat het goed komt met ons. Tolerantie, elkaar dragen en verdragen, is een stevig uitgangspunt, maar wie garandeert ons uiteindelijk dat in naam van de tolerantie geen grove vormen van intolerantie goedgepraat en gelegitimeerd worden? Wie ziet om naar de verborgen tranen van de kleine man? Wie staat aan het eind van een lijdensweg klaar om me op te vangen, wanneer niemand nog naar me omziet? Is er uiteindelijke redding voor mijn ziel? Of ga ik toch reddeloos verloren, mijn levensboek niet alleen gesloten maar ook vernietigd door geweld of gewoon door de tand des tijds? Als ik goed luister naar het verlangen van tijdgenoten naar heelheid, dan meen ik dat ik op deze grondvraag uitkom: 'Ben ik graag gezien en fundamenteel aanvaard, of zal ik uiteindelijk verloren gaan, wanneer mijn verhaal is uitgespeeld?'

In de christelijke liturgie grijpt men spelenderwijs en verbeeldenderwijs vooruit op ultieme redding. Met een grondeloze zekerheid dat het uiteindelijk goed komt, dat de dood niet het laatste woord heeft, stelt men zich open voor verandering. Men creëert een ruimte waarbinnen iets volstrekt nieuws kan gebeuren. De fundering voor dat nieuwe ligt niet in kritisch denken of afleiden van mogelijkheden uit het reeds bestaande, maar in het zich openstellen voor een radicale 'alteriteit', voor iets wat van elders komt en mij zo grondig beroert, dat ik niet meer op de oude wijze kan verder leven. Mijn levensverhaal krijgt een nieuwe wending. Door met Pasen bijvoorbeeld samen het halleluja te zingen en 'De Heer is waarlijk opgestaan', op een overtuigde en bijna provocerende wijze, grijpen mensen vooruit op de mogelijkheid om radicaal nieuw leven te vinden. Plots kan dan het inzicht doorbreken dat ik niet de kern van mijn eigen bestaan ben, dat ik het leven voortdurend mag ontvangen en beamen, dat ik ja kan zeggen tegen het leven (Toon Hermans) dat ik in de schoot geworpen kreeg, iets waaraan ik totaal geen verdienste had. De steen wordt dan weggerold, het graf, de plek des doods, blijkt leeg te zijn. Er bloeien nu paasbloemen, helder en wit, fris van de morgendauw.

Een bijzonder lichamelijke gestalte krijgt dit vooruitgrijpen op 'een nieuwe hemel en een nieuwe aarde' in het zingen tijdens de liturgie. Als je mij vraagt waarom ik in een kerkkoor zing, dan is het omdat het mij in staat stelt uiting te geven aan een diep vertrouwen: dat een mens niet voor niets geschapen is, dat hij niet op de aarde 'geworpen' is, maar dat er een bestemming is, een perspectief. Het feit dat ik een stem heb,

maakt me verbonden. Ik spreek anderen aan, ik word aangesproken. Ik ben betrokken partij, ik ben ver-antwoord-elijk. Zingen stelt me in staat om die verbondenheid nog meer kracht bij te zetten. Als ik zing, dan hoop ik, geloof ik, weet ik: 'dat mensen niet uit elkaars genade vallen en doelloos en onvindbaar zijn' (Huib Oosterhuis), ondanks alle verdriet, geweld en pijn in de wereld. Dan spreek ik me uit, tegen beter weten in. In die zin is zingen uiting geven aan de onverwoestbare hoop die in je leeft, die in elke mens leeft, telkens opnieuw, wanneer hij opstaat en denkt: ik ga door, ik blijf niet bij de pakken neerzitten, wat er ook gebeurd is. Voor mij is deze drijvende kracht van de zanger verankerd in een geloofservaring. Ik geloof in de schepping: er is Iemand die mij heeft geschapen als een 'naar toekomst verlangend wezen'. Meer nog, er is Iemand die erop toeziet dat ik nooit – maar dan ook nooit – in de afgrond van de zinloosheid en de ultieme hopeloosheid zal vallen. En ook dát zingen we regelmatig uit in een koor: de wereld staat op zijn kop, er is veel verdriet. Maar wij zingen, omdat we niet anders kunnen, omdat de hoop die in ons leeft, ons aanmoedigt om de toekomst weer open te breken. Zo kan je tijdens een requiem tot het inzicht komen dat aan de dood niets te doen is. Mensen zijn kwetsbaar en sterfelijk. Maar het ergste van al is de tweede dood: dat je wegvalt uit de herinnering van anderen en uit de herinnering van God. Dat je valt uit de genade van je medemensen en je Schepper. Zekerheid over ultieme redding is er niet. 'Niemand is ooit uit de dood teruggekomen om ons van U te groeten', zegt de dichter Huib Oosterhuis. Maar men kan zich al zingend minstens teweerstellen tegen de tweede dood!

Geleefd inzicht

Hoe leef je nu vanuit het geloof dat fris en oorspronkelijk nieuw leven kan ontstaan te midden van gebrokenheid en dat je ziel je wegwijst kan maken in dat proces van heelwording? De grondtoon die in het verrijzenisverhaal aanwezig is, is er een van vertrouwen: niemand hoeft achter te blijven in de dood en de ontreddering. Wat er ook gebeurt, je bent gezien en gedragen. Wat op het eerste gezicht zwakte is, blijkt kracht te zijn. Wie niet terugdeinst voor de definitieve dood, kan kracht verzamelen om lijden en verdriet om zich heen aan te pakken en teniet te doen. Hij loopt er niet van weg maar blijft erbij, in de wetenschap dat redding op komst is. Ik zie echter vele tijdgenoten die wegrennen van de zwaarte van het eigen lichaam en de ziel, die zich verliezen in vertier en/of werk, zich laten vermalen door de tandwielen van de tijd en daarmee soms in diepe zielennoed geraken. Onze tijd vraagt naar mijn oordeel om een nieuwe vorm van ziel-zorg.³

Zorg voor de ziel

Er zijn geen grote therapieën of trainingen voor nodig, alleen een heilzaam luisteren naar jezelf, in eenklank proberen te leven met je eigen levensverhaal.⁴ Resonantie is daarbij een belangrijk begrip: heb ik voldoende oog voor wat zich in mij beweegt aan verlangens en demonen, verzuchtingen en fantasieën? Is mijn *Dasein*, mijn aanwezig zijn in mijn eigen levensverhaal verzekerd, of ren ik voortdurend weg van mezelf? Durf ik de trillingen waarnemen die van buiten naar binnen veroorzaakt worden? Durf ik erop vertrouwen dat ik gedragen ben als ik het gevoel heb op mijn fundamenten geschud te worden? Durf ik aanvaarden dat ik aanvaard ben in al mijn complexiteit? Volledige helderheid over onszelf krijgen we nooit, dat staat vast. Menig romanschrijver beklagt zich erover, of vindt het juist fijn, dat zijn hoofdpersonage uiteindelijk onhelder blijft voor zichzelf en voor anderen. De kunst van het lezen en beschrijven van het leven bestaat erin zoveel mogelijk 'een vreemde te zijn in je eigen stad' (György Konrad) en van daaruit de bewegingen van de ziel, de resonantie van buiten naar binnen, waar te nemen en op te schrijven. 'Leven om te vertellen' (Gabriel Garcia Marquez) is niet alleen de taak van een schrijver, maar van elke mens, dus ook van een christen. Maar dit steeds in de wetenschap dat volledige helderheid nooit gegeven is. Een mens blijft uiteindelijk voor zichzelf een mysterie. Het bestaan getuigt van een 'ondraaglijke lichtheid' (Milan Kundera).⁵ In die zin maakt de ziel ons ook mild in het oordeel over een ander. Als het al zo moeilijk, bijna onmogelijk is, om zichzelf als mysterie te doorgronden, waarom zou men zich dan eigenlijk wagen aan het oordeel over het geheim van een ander?

Mildheid is een van de uitkomsten van goede zielzorg. Er schuilt immers veel eenzaamheid in het peilen naar het eigen stand-punt, er kan een worm aan je ziel komen knagen (melancholie, woede, radeloosheid, wanhoop), de angst kan zich van je meester maken dat je jezelf niet kunt vatten, laat staan dat je je duidelijk kunt maken voor een ander (in gemeenschap, zie hoofdstuk 4) of in de opvoeding (zie hoofdstuk 5). Goede zielzorg maakt een mens mild en humoristisch, zichzelf relativerend en aanvaardend. Het is een vreemde mengeling van hypersensitief leven en tegelijk relativerend leven. Het leven resoneert in je, maakt gewaarwordingen en verlangens in je los, maar ook demonen en wanstaltigheden; en het leven vraagt je om afstand te nemen en los te laten, omdat het mysterie nooit volkomen toegankelijk is. Een vreemde gewaarwording, zo te leven...

Een plek voor de ziel?

Bij wijze van besluit nog dit. Mocht iemand me vragen waar de ziel te vinden is, dan zou ik als volgt antwoorden. 'Ik weet het niet. Ik blijf ondoorzichtig voor mezelf. Mijn ziel kan ik niet blootleggen. Veel wordt door introspectie en zielzorg weliswaar opgehelderd, ik weet vanwaar het komt en ik weet hoe ik ermee kan omgaan in de toekomst, als het zich weer aandient. Maar bepaalde dingen leer ik nooit. Het lijkt wel of ik ze intens meemaak om ze dan even intens weer te vergeten. Bestaat dat overigens: iets intens vergeten? Blijft het toch niet altijd ergens hangen in mijn persoonlijke 'collectieve' memorie? Blijft het bewaard in mijn ziel, opgeslagen in mijn energetisch leefveld, maar niet direct voor mijn denken toegankelijk? Ik hoop maar dat het niet gaat woekeren of mijn woorden van hun zin berooft. Laat ik maar mild zijn voor mijn ziel. Lief zieltje, lief lijntje met mijn Schepper, blijf me nabij en beziel me creatief, mild, eenvoudig, tevreden, warm en hartelijk. Als ik je ergens moet thuisbrengen, is het in mijn middenrif, tussen mijn buik en mijn hart en longen. Daar hoor je te zijn, daar ben je in voeling met mijn lichaamssappen enerzijds en met mijn verlangen om te ademen en te leven anderzijds. De ziel zit ergens in het middenrif: waar de buik en de longen elkaar raken – waar het vuur uit de schoot schiet en de longen lucht geven aan dat vuur. Lief zieltje van mij, ik wil je ruimte geven, voldoende ruimte, om wat zich bij mij aandient, te verhelderen en vruchtbaar te maken, tussen dampende begeerte en verlangen naar helderheid. Die ruimte in mijn buik is voor jou. Ik wil ze in ere houden en koesteren. Want als ik van jou word losgekoppeld, ga ik dood of droog ik uit. En dan heeft niemand nog iets aan me. Ook ikzelf niet.'

Noten

¹Zie vooral T. VAN KNIPPENBERG, *Tussen naam en identiteit. Ontwerp van een model voor geestelijke begeleiding*, Kok, Kampen, 1998; T. VAN KNIPPENBERG, *Existentiële zielzorg. Tussen naam en identiteit*, Meinema, Zoetermeer, 2005.

²E. BORGMAN, *Metamorfofen. Over religie en moderne cultuur*, p. 93. (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 1, noot 15)

³Voor de herformulering van het concept zielzorg in modern pastoraat, zie D. NAUER, *Van geestelijke verzorging naar christelijke zielzorg. Pleidooi voor een hedendaags zielzorgconcept* (inaugurale rede), Tilburg, Theologische Faculteit Tilburg, 2004; R. GANZEVOORT en J. VISSER, *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*, Meinema, Zoetermeer, 2007.

⁴Zie in dit verband de heldere uiteenzetting van R. GANZEVOORT, 'Bijbel – biografie – breukmomenten. De Sagrada Familia als metafoor', in J. DE TAVERNIER (red.), *De bijbel en andere heilige boeken: verhalen om van te leven?*, Acco, Leuven, 2004, p. 153-168.

⁵George Steiner heeft deze spanning op meesterlijke wijze vertolkt in zijn boek *Grammatica van de schepping* (De Bezige Bij, Amsterdam, 2002). De taal is het belangrijkste medium waarover de mens beschikt om zijn verhaal te doen en zijn geheim te onthullen. Tegelijkertijd is het spreken, op het moment dat het ingezet wordt, altijd weer verhullend en maakt het de eigenlijke toegang tot het geheim van de mens onmogelijk.

HOOFDSTUK 3

ONTREDDEREND NIEUW LEVEN

OVER SPIRITUALITEIT

Zielenklopper

*Wat sta ik daar te kijken, mijn ziel, vluchteling van mij?
Waarop wacht ik eigenlijk, alles is allang voorbij?
Ik hoef niets meer te krijgen, alles is al uitverkocht.
Ik vind toch niet wat ik zocht.*

*Schuif je stoel dichterbij en leer me de gloed in je ogen.
Wijs me waar de trots van je schouders schuilt, je mededogen.
Zeg niet veel, maar juist genoeg om morgen weer te leven
Om dan weer mijn ruggengraat te breken en te geven.*

*Wie ben jij toch, bezieler van mijn hart, klopper van mijn ziel?
Dat jij mij tekent, draagt en kwetst in mijn hiel?
Mag ik jou noemen bij je naam die ik niet weet en voel,
Maar die jij in mij spreekt, als je begrijpt wat ik bedoel.*

(16 augustus 2002)

Geleefde vraag

Leven in een bezielde verband, bodemvast staande in je eigen kracht en toch bij momenten gewaar worden dat het leven je krachten te boven gaat: die grondervaring kan men spiritueel noemen. Ze is bij uitstek te vinden in onze postmoderne cultuur. Mensen hebben de traditionele religieuze instituties afgezworen, hebben de noodzaak maar ook de weldaad van een religieus levensperspectief achter zich gelaten en worden nu geconfronteerd met een spanningsboog die ze zelf moeten hanteren, maar die niet te hanteren lijkt: er is enerzijds het dwingende verlangen om eindelijk zichzelf te zijn en voluit op eigen kompas te varen, anderzijds de ervaring dat niemand op en voor zichzelf het middelpunt van de wereld kan zijn, hoe schrandler men dat ook voor zichzelf tracht te verhelen. Ervaringen van contingentie zoals mislukking, verdriet, breuk en uiteindelijk de dood confronteren ons met die spanningsboog. 'Ik had het allemaal zo goed onder controle, tenminste dat dacht ik, maar nu wordt me alles uit handen geslagen. En het had evengoed anders kunnen zijn...'¹

Er is nog een andere ervaring die deze grondtoon vandaag versterkt: de ontmoeting met de ander. In het anders-zijn van de ander word ik me bewust van de onherleidbare uniciteit van elke mens – en niet alleen van mezelf. Ik kan weliswaar de ander dwingen zich aan mij te conformeren als het centrum van de wereld, en ik kan mezelf wijsmaken dat ik dat met de beste bedoelingen doe, maar ik kan uiteindelijk niet ontkennen dat de ander zich blijvend van mij onderscheidt, dat hij anders is, dat hij niet samenvalt met mijn bestaan, dat hij radicaal vreemd blijft. En ik kan ook niet ontkennen dat ik radicaal alleen ben en alleen blijf in mijn uniciteit. Tenzij ik uit mijn isolement stap en me toewend naar de ander, om van hem te leren en om op mijn beurt mijn talenten aan te bieden. Culturele en maatschappelijke diversiteit is een gegeven. De tijd van grote overkoepelingen waar allen zich ideologisch moesten onder schikken, is voorbij. We leven nu als het ware overgeleverd aan elkaar, zonder de bescherming van de grote verhalen aangebracht door kerk of staat. Wat ons verbindt, is het geld en de markt. Uitwisselbaarheid staat ons op het lijf geschreven. 'Ik die dacht dat ik me onderscheidde van een ander, dat ik exclusief was in mijn aanbod en dat ik anderen naar mijn hand kon zetten; ik word nu zelf door de markt uitgespuwd, want ik ben te oud, te duur of te exclusief.' On-verschilligheid – 'Och, het maakt toch geen verschil meer wat ik doe of wie ik ben' – loert dan om de hoek.

Humaniteit en spiritualiteit

De contingentie van het bestaan en de verleiding van de onverschilligheid maken ons vandaag gevoelig voor de weldaad van spiritualiteit. Ik zie hierin een groot goed. Er is vraag naar 'zielenvoedsel' en er is aandacht voor morele, spirituele en religieuze diversiteit. Mensen gaan rusteloos op zoek naar plekken om die grondervaring met elkaar te delen, te midden van een cultuur getekend door postmoderne gulzigheid. Mensen worden zich vandaag bewust van een ervaring van gedeelde humaniteit, die hierin gelegen is dat zij als mensen met elkaar overeenstemmen in het feit dat zij feitelijk verschillend zijn en dus niet onverschillig maar 'verschillig' met elkaar moeten omgaan. Voor velen is die ervaring precies een nieuwe bron van spiritualiteit.² Eens die bron van gedeeld mens-zijn aangeboord, durft men zich ook weer voluit te oriënteren op de ontwikkeling van de eigen, unieke narratieve identiteit, durft men weer te luisteren naar de eigen ziel, het unieke standpunt van zichzelf in het al van het al. De grondstructuur van het mens-zijn is spiritueel van aard: ik word in en aan de ontmoeting met de ander meer en meer mezelf. En dat zelf is onontbeerlijk voor de ontmoeting. Kortom: 'ondanks maar niet zonder mezelf'.³ Zonder verschil geen ontmoeting. Zonder ontmoeting geen verschil. Deze humane, ethisch gekwalificeerde grondstructuur is op zichzelf spiritueel van aard. Ik ontvang wie ik ben. Voor mij is het duidelijk dat precies op dit vlak kerken en religieuze gemeenschappen een belangrijke inspirerende rol te vervullen hebben: zij moeten hun bronnen van geleefde en gelukte spiritualiteit openen zodat velen zich eraan kunnen laven, zonder dat mensen het gevoel krijgen te moeten behoren tot de brongemeenschap in kwestie.

In de recente literatuur spreekt men van een hervonden 'nieuw-religieus verlangen'⁴, van 'ontluikende religiositeit' (vooral dan bij jongeren)⁵ en 'wilde devotie'⁶, en van spiritualiteit als het vermogen van de mens om zichzelf te transcenderen.⁷ Deze oefening op de grens van het zichzelf worden en het 'ontzelve' is een levenslang leerproces, aldus de Nederlandse pastoraaltheoloog Tjeu van Knippenberg, een permanente oefening in het verwerven van 'afhankelijkheidscompetentie'.⁸ Ik zou het geen competentie noemen, maar eerder zuivere gave – om niet geschonken en ontvangen. Later kan het wellicht een habitus, een levensinstelling of een competentie worden. Maar het eerste is gratuititeit: 'Ik mag er zijn, ik ben fundamenteel graag gezien, ik hoef niets meer te bewijzen en niet meer bang te zijn om ten onder te gaan in anonimiteit of onverschilligheid. Ik ben uniek en zo ben ik graag gezien. Ik weet mij aanvaard en ik durf aanvaarden, in mijn dagelijkse doen en laten, dat ik aanvaard ben.' Dit basisvertrouwen, gewoon laten gebeuren dat je bemind bent, was voor de protestantse theoloog Paul Tillich, in de jaren dertig gevlucht uit nazi-Duitsland naar de Verenigde Staten, het begin van een nieuw theologisch perspectief: geloven is van de orde van

het vertrouwen, van de grondeloze zekerheid dat je mag zijn zoals en wie je bent, en dat je daarin fundamenteel aanvaard bent door God, je dragende grond. Daar kan geen schuld of zonde, geen dood of ultieme zinloosheid tegenop.⁹

Blijvende onrust

En toch kan de ziel onrustig blijven, omdat een mens zich niet van zijn stand-punt laat afbrengen, zich niet uit zijn lood laat slaan. In het oefenen in het leven in overgave blijft de vrijheid van de mens intact. Overgave is geen blinde onderdanigheid. Zelfgave is geen zelfverlies. Je toevertrouwen aan de scheppende grond van je bestaan is complex. Je kan het vergelijken met het toevertrouwen van je kinderen aan de leiding van een zomerkamp. Je geeft ze uit handen, je weet dat ze in goede handen zijn, maar je hoopt tegelijk dat er iemand uiteindelijk borg staat voor dat vertrouwen. De overgave aan de leiding (letterlijk, de overdracht of het toevertrouwen van je kinderen) is voorwaardelijk, het vertrouwen in de ultieme zinvolle en dragende grond van het bestaan waarin kinderen én leiding geborgen zijn, is onvoorwaardelijk. Zelfs de meest overtuigende godzoekers hebben hiermee geworsteld, net omdat ze zo gevoelig waren voor zijn aanwezigheid en voor de diepte van het bestaan die daarmee gepaard gaat. De kerkvader Augustinus van Hippo (4de eeuw na Christus) beschrijft zijn spirituele reis in termen van een onrustig hart, dat maar rust vindt wanneer het uiteindelijk terugkeert in de schoot van de Schepper. Hij weet dat hij kan vertrouwen op God, maar hijzelf en anderen komen onderweg nog zoveel situaties tegen die dat vertrouwen beschamen of de onvoorwaardelijkheid ervan in de weg staan. Geloven is dus een levenslang leerproces, je bent er nooit mee klaar. De vraag is misschien zelfs: is geloven eigenlijk wel te leren? Is onvoorwaardelijk vertrouwen te leren?

Geleefd geloof

Vertrouwen op de dragende grond van het bestaan, of je dat nu God of Iets of Verbondenheid of Uiteindelijkheid noemt, is steeds dubbel: je vertrouwt erop dat je gedragen bent in al wat je overkomt en je vertrouwt erop dat dat vertrouwen niet beschaamd wordt, dat er een ultieme grond is voor dat vertrouwen. De psalmist drukt het als volgt uit: 'Zoals een hert reikhalst naar levend water, zo wil ik God, met heel mijn wezen naar U toe. Ik dorst naar God, de levende God, wanneer sta ik eindelijk oog in oog met mijn God? Ik heb geen brood dan tranen dag en nacht en altijd weer hoor ik ze zeggen: "Waar blijft nu je God?"'¹⁰ Het menselijke vertrouwen om het bestaan

ten diepste uit handen te geven, is als een verlangen in het hart van de mens gelegd. Hij vraagt zich echter af of God dat vertrouwen niet zal beschamen. Hij twijfelt, zeker wanneer omstanders hem erop aanspreken. De ziel is onrustig, de spirituele reis loopt niet over rozen, zoals ook later blijkt bij Augustinus. De psalmist heeft zich toevertrouwd aan de diepte van het bestaan, maar ziet voorlopig geen tekenen van Gods aanwezigheid als grond voor dat vertrouwen. Kan men op God blijven vertrouwen als er geen signalen zijn van zijn betrouwbaarheid, als men het gevoel heeft alleen achter te blijven, vaak in de ontluisterende ervaring van het tegendeel – als alles misloopt, als het leven zelf (ongeacht zijn diepte) niet meer gegarandeerd is? Kan God een God van levenden genoemd worden, als 'mijn leven geen leven meer' is, 'als het kwaad goede mensen treft'¹¹, als het leven een Auschwitz wordt...?

Op dat soort vragen bestaat geen sluitend antwoord, bestaat zelfs helemaal geen antwoord. Het enige wat een mens kan doen, aldus Dietrich Bonhoeffer (die als protestants theoloog zijn verzet tegen het nazisme met de dood moest bekopen), is werken en bidden – tegen alle wanhoop in concreet getuigenis afleggen van je vertrouwen in de ultieme zinvolheid van de werkelijkheid en ondertussen blijven roepen tot God, Hem erbij halen en de vraag stellen 'God, mijn God, waarom heb je me verlaten?'¹² – en 'hem roepen, smeken, eisen dat [hij] voor mij en voor ons God is (...), en zuchten en klagen dat de vervulling hiervan zo lang en zo grondig uitblijft.'¹³

De indruk van een vriend

De tragiek van het lijden en de daarmee gepaard gaande twijfel aan de presentie van God maken het moeilijk om te geloven. Zij vormen een aanklacht tegen het geloof. Maar tegelijk zijn ze de ruimte waarbinnen 'verzet en overgave' van mensen – werken en bidden – een nieuwe betekenis krijgen. In de compassie en de inzet voor anderen in nood, in het zich verweren tegen situaties van lijden en in het levende getuigenis dat de dood niet het laatste woord over het mensenleven heeft of mag hebben, wordt ruimte geschapen voor een nieuwe werkelijkheid, de werkelijkheid van God zelf. 'God heeft sporen in schepping en verlossing gezet, deze sporen verwijzen reëel naar hem en zijn reële presentie-in-het-komen, en dit geloof is in principe voor de menselijke rede inzichtelijk. Er wordt *iets* gekend in het goede, betekenisvolle en liefdevolle dat zich aandient, in de afschuw die het kwade, het zinloze en de onverschilligheid oproepen, en in de hunkering naar een situatie waarin de werkelijkheid waarvan wij deel uitmaken in alles en in alle duidelijkheid spreekt van goedheid, zinvolheid en compassie en niet langer bij uitzondering en altijd omstreden. Dat wat we hierin kennen uiteindelijk God is en geen illusoir product van ons verlangen, dat valt redelijk

niet te bewijzen. Dit wordt met religieus geloof beleden als de christelijke tradities God “schepper” noemen en de nabijheid van zijn compassie zien in alles wat mensen ten deel valt.¹⁴

Gaat God daarmee op in zijn schepping? Heeft hij zich daarmee afhankelijk gemaakt van mensen? Hoe zit het met zijn soevereiniteit? Is hij nog wel een persoonlijke God die ingrijpt in de geschiedenis en die gevraagd of ongevraagd grote daden stelt? Of is hij onderhevig aan allerlei krachten die onpersoonlijk over de aarde zweven en die hem kortwieken in zijn persoonlijk handelen? Over Gods almacht en weerloze overmacht is al heel veel inkt gevloeid. Ik waag mij niet aan een overzicht of een evaluatie van standpunten. Ik kan alleen getuigen van het feit dat God voor mij de indruk wekt dat hij een vriend wil zijn. De tegenstelling tussen een persoonlijke en een onpersoonlijke God lijkt me niet adequaat. De kwestie is veeleer of ik God – persoonlijk of onpersoonlijk – relationeel durf benaderen en of ik het aandurf dat hij mij relationeel benadert – als een vriend dus. Dit denkspoor en dit geleefde geloof zijn beloftevol. Een vriend is iemand die je tegelijk zeer nabij is en toch vreemd blijft. Hij kent je, waardeert je, maar eigent zich jou niet toe. Jij blijft jij, hij blijft hij. Andersom is het ook zo dat hij je als vriend in zijn levensverhaal binnenlaat, maar nooit in dat verhaal laat opgaan. Dat zou trouwens onmogelijk zijn. Zoals eerder gezegd blijven de zielen van mensen immers radicaal ‘verschillig’ en geheimenisvol tegenover elkaar.

Die ruimte voor het onbestemde, voor datgene waaraan je je grondeloos toevertrouwt in de relatie, wanneer mensen hun hart voor elkaar openen in kwetsbare vriendschap, die ruimte kom ik ook tegen wanneer ik ‘God’ zeg. Geloven als leven voor het aanschijn van God is voor mij als leven voor het aanschijn van een vriend. Leven in overgave aan God is voor mij als leven in overgave aan de vriendschap. Leven vanuit Gods inzicht is voor mij als leven vanuit het inzicht van de vriendschap. De traditionele godsbewijzen zijn gefundeerd op rationaliteit. Een nieuw perspectief op God zou veel meer vanuit relationaliteit bedacht maar vooral beleefd en ontdekt moeten worden.¹⁵ God wil zich laten kennen door zich te buiten te gaan aan deze wereld, Hij is er stapelverliefd op, Hij laat zich als het ware betrappen in menselijke ervaringen van ‘goedheid, zinvolheid en compassie’, aldus Borgman.¹⁶ In die zin is een modern godsbeeld persoonlijker dan ooit tevoren! Een bijzonder mooi compliment inzake geloofsopvoeding, dat ik onlangs van mijn zestienjarige dochter cadeau kreeg, was dat zij meende te zien dat God mijn beste vriend was...

Vriendschap en kinschap

De postmoderne levenssituatie opgeroepen aan het begin van dit hoofdstuk, vooral de radicale ervaring van contingentie en onverschilligheid, is eigenlijk van alle tijden. Ook de psalmist was er gevoelig voor. Alleen is vandaag het voorteken afwezig. Vandaag stelt de postmoderne mens vast: ik sta in leegte en gemis. In een gelovig perspectief drukte de psalmist het vroeger anders uit: ‘Ik sta voor U in leegte en gemis.’¹⁷ In dat voorteken kwam het relationele of de persoonlijke relatie met God ter sprake. In zijn zoeken naar grond onder de voeten, te midden van leegte en gemis, kon de psalmist en dus de mens zijn vertrouwen in God uitspreken, rechtstreeks en zonder omhaal van woorden. Er is sprake van aanspraak en van aangesproken worden, van woord en wederwoord. Men mag God benaderen als een vriend – iemand die veel kan verdragen als het wederzijdse vertrouwen maar groot genoeg is. Jezus van Nazaret heeft – naast het beeld en de beleving van de tafelgemeenschap – ook vaak zijn intieme relatie met zijn Vader gebruikt als metafoer en voorafschaduwing van het Rijk Gods. Hij noemde God zijn ‘Vadertje’ (in het Aramees: abba) en nodigde zijn leerlingen uit om hetzelfde te doen. Ze mochten hem op een directe en vriendschappelijke wijze vadertje noemen en werden daardoor voor elkaar broers en zussen of ‘kinderen van God’.¹⁸

Dit is wellicht het meest centrale heilsgegeven in het christendom: dat in Jezus als Zoon van God de weg gewezen en opgelegd wordt naar een nieuwe verhouding met God, die van het kinschap en van de vriendschap. Wanneer Jezus op de berg verheerlijkt wordt – dat wil zeggen als persoon vergoddelijkt wordt en bekleed wordt met goddelijke glans – klinkt een stem: ‘Dit is mijn geliefde Zoon, in hem vind ik vreugde. Luister naar hem.’ (Mt. 17,5). De leerlingen die hem vergezellen, begrijpen het niet. Maar de boodschap lijkt me zonneklaar: elke mens die God als vader en vriend durft benaderen, mag rekenen op zijn vertrouwen. Het woord aan Jezus wordt dus ook letterlijk aan mij gericht: ‘Jij bent mijn geliefde zoon, in jou vind ik vreugde.’ Of: ‘Jij bent mijn geliefde dochter, in jou vind ik vreugde.’ Het verbond dat God met mensen sluit is een vriendschapsverbond. Hij verbindt zich met en tot mensen, zoals in een vriendschapsrelatie. Ook in het Oude Testament wordt de verhouding tot God op die wijze gethematiseerd. Wanneer Mozes aan God vraagt wat hij tegen de Israëlieten moet zeggen wanneer ze naar zijn naam vragen (Ex. 3,13-14), dan antwoordt Hij: ‘Mijn naam is: Ik zal er zijn voor jou.’ Ik zal er zijn, ik ben concreet te situeren en aanspreekbaar in tijd en ruimte (en herkenbaar aan een eigen stand-punt net zoals de mens) – opdat jij mag worden wie je bent, toegroeïend naar je eigen levensbestemming, en eveneens concreet aanspreekbaar in het midden van jouw verhaal. Zo verbinden we ons tot en met elkaar.

Geleefd inzicht

Geloven wordt vaak in verband gebracht met onderdanigheid en troost. Het is dan herleid tot een soort restcategorie voor de behandeling van moeilijke en onaangename neveneffecten van een moderne, hoogtechnologische samenleving.¹⁹ Niet alles kunnen we bedwingen en in laatste instantie ontglipt ons de dood. Zolang daarvoor geen afdoende medicijn bestaat, moeten we het stellen met het geloof als medicijn. Daarbij komt nog dat in een wereld van verlichte geesten die optie door de meeste mensen niet meer gedeeld wordt en vaak als minderwaardig beschouwd wordt. Wie in God gelooft, stelt een teken van rationele luiheid of naïviteit. ‘Wees toch eens redelijk. Je hoeft toch niet in God te geloven, je hebt toch genoeg aan je eigen hersenen!’

Godvergeten religieplezier

Velen vinden het geloof dan weer wel de moeite waard, maar spreken er niet openlijk over. Het is taboe om toe te geven dat je het leven complex vindt en dat je spirituele hulp best kunt gebruiken. Geloven is een privézaak. Het helpt je verder, maar je praat er niet over, je maakt het niet inzichtelijk voor anderen. Het is er alleen voor jou, als steun bij de zingevingsarbeid. Tjeu van Knippenberg zegt daarover: ‘De vraag “Reikt het christelijke geloof zin aan?” en meer nog “Kan het christelijke geloof voor hedendaagse mensen een functie hebben in het zoeken naar zin?” zet een soort druk op dat geloof zelf: de druk van de actualiteit of van de relevantie, of van de bruikbaarheid. Als wij zo naar het geloof kijken, lopen wij de kans er alleen maar in te vinden wat wij er zelf, van bovenaf of van onderuit, instoppen. De christelijke religie is er niet om restproblemen van onze samenleving te voorzien van een zin-etiket. Zij beperkt zich niet tot het wegnemen van onbegrijpelijke, pijnlijke ontgoochelingen en zij kan niet worden gereduceerd tot de functie onbegrepen angsten te neutraliseren.’²⁰ De Dortmundse systematische theoloog Thomas Ruster gaat nog een stap verder. Hij meent dat moderne geïndividualiseerde religie en christendom zozeer met elkaar vervlochten zijn dat het tweede is opgegaan in het eerste.²¹ De God van beide systemen is uitwisselbaar geworden en dus nietszeggend. De kritische, profetische gestalte van een Bijbelse God die mensen wegvoert uit verdrukkende structuren, ook religieuze, is haar impact kwijtgeraakt. In een tijd van ‘godvergeten religieplezier’ (Bernard Grümme) aanbidden moderne mensen moderne afgoden, aldus Ruster, die alleen nog maar functioneel bijdragen tot het leefbaar maken van het leven, tot de zogenaamde beheersing van contingentie. Onze moderne autonome religieuze ervaring is, aldus Ruster, volstrekt incompatibel geworden met de heteronome taal en religieuze werkelijkheid van de Bijbel. We mogen onze eigen ervaring dus niet meer vertrouwen. De

Bijbel is haar subversieve kracht kwijt en tot een loutere cultuurhistorische bijdrage aan het mensdom gedegradeerd. De Bijbel is niet langer een gevaarlijk boek.

Deze verregerende positie geeft te denken. Want enerzijds dreigt er gevaar voor functionalisering en privatisering van religie en dus voor non-communicatie.²² Anderzijds dreigt evenzeer het gevaar voor radicale wereldvreemdheid en dus evenzeer voor non-communicatie. In het ene geval is religie een geruststelling, in het andere een onruststoker. In beide gevallen ontbreken communicatie en inzichtelijkheid. Maar hoe formuleer je geloven anders? Is het denkbaar om de eigen aard van christelijk geloven niet meer te definiëren vanuit een tekort (aan zin bijvoorbeeld in onze moderne samenleving, aan moreel besef, aan spirituele ervaring, praktijken of Bijbels godsbesef), maar vanuit een idee van positief begrepen geloofsredelijkheid, vanuit een idee dat geloven zelf een vorm van actief en denkend aanwezig zijn in de wereld is?

Zo gek nog niet?

Net zoals het niet onverstandig is om te vertrouwen op een vriend – ook al wordt dat vertrouwen soms beschaamd – zo kan uit vertrouwen op God als een vriend ook een vorm van kennis ontstaan die zo gek nog niet is, die met andere woorden redelijk te verantwoorden is. De Amerikaanse Bijbeltheoloog Walter Brueggeman meent dat gehoorzaamheid aan God, dat wil zeggen gehoorzaamheid aan de manier waarop God zich openbaart in het leven van mensen, in het bijzonder als een vriend, een diepe vorm van kennis is.²³ Die openbaring is van de orde van het radicaal tegenover, van een ander, van een jij, van een vriend, tegelijk vreemd en vertrouwd. Zo toont God zich in de geschiedenis van mensen. De Schrift is ‘geïnspireerd’ omdat mensen getuigenis afleggen van die omgang van God met hen. Zij durven ervan uitgaan dat zij Hem als een vriend mogen benaderen. Zij roepen Hem aan als een Jij (bij de psalmist), als een Vadertje (in het Nieuwe Testament). Het gaat hier om relationele kennis, niet om rationele kennis. Het gaat hier om kennis uit liefde, uit betrokkenheid, een vorm van warme wetenschap die wil weten om te verbeteren, die luistert naar het kleine gebroken verhaal van de enkeling om beter te begrijpen wat gedaan moet worden. Het is een kennis die mensen, zoals in de kunst, redt ‘uit de tragiek van de statistiek’ (David Grossman).

Kennis waarin verbondenheid met medemensen uitgedrukt wordt, kennis gericht op humaniteit en menselijke waardigheid, kan zich laven aan de rijke bron van de christelijke traditie – ook aan andere religieuze bronnen wellicht, want ook zij vertolken vaak een relationeel perspectief op mens-zijn. Het maakt een groot verschil om de

wereld te benaderen vanuit een idee dat de mens haar ontvangen heeft, zoals bij erf-pacht. Het maakt een groot verschil om te leven vanuit de overtuiging dat ik niet het middelpunt van de wereld ben en dat compassie mijn levensmotto is. Het maakt een groot verschil te leven vanuit het idee dat mensen ten diepste met elkaar verbonden en dus van elkaar afhankelijk zijn in de schepping.²⁴ Uit zulke kennis komt nieuwe kennis voort, beweert de Amerikaans-Joodse pedagoog Hanan Alexander: 'In het licht van de goedheid mag ik er immers van uitgaan dat elk moment en elke plek heilig kunnen worden, omdat mensen ze kunnen vullen met goedheid en heelheid. "Life is to be celebrated, not merely lived."²⁵ Een goede leraar stimuleert dat proces en zal verstomd staan van de vruchten die het oplevert, aldus Alexander.²⁶

Leven in overgave en gehoorzaamheid, en de professionele toewijding daaruit volgend, bieden mij een goed inzicht in het begrip 'geloofsredelijkheid'. Ik zou haar een dankbare rede willen noemen. Ik heb namelijk geleerd dat de belangrijke dingen in het leven niet door middel van een leerproces kunnen worden doorgegeven. Liefde, passie, verlangen, omgaan met lijden en dood, verdragen geen rationele kennis! Zij kunnen enkel voorgeleefd worden in de vorm van relationele kennis, in de hoop dat er aan de overzijde ontvankelijkheid is. In die vaststelling daagt een nieuwe redelijkheid, die van de dankbaarheid. Leven is deelgenoot worden aan het leven van anderen, leren is ontvangen uit de schat van anderen. Niemand heeft ooit alles eerst zelf bedacht. De meeste dingen hebben we van een ander. Alléén woont een mens te klein.

Christelijke kunstenaars en intellectuelen

De illuminatie van het christelijke geloof werpt een nieuw licht op het alledaagse. Wie gelooft, ziet de dingen in een ander perspectief en trekt daaruit zijn conclusies. Paulus is formeel in de Romeinenbrief: 'U moet uzelf niet aanpassen aan deze wereld, maar veranderen door uw gezindheid te vernieuwen, om zo te ontdekken wat God van u wil en wat goed, volmaakt en Hem welgevallig is' (Rom. 12,2).²⁷ In het Grieks wordt voor aanpassing een werkwoord met de stam schema gebruikt, voor verandering een werkwoord met de stam metamorfose. De nieuwe zienswijze in geloof is dus geen kleine uitwendige of cosmetische ingreep, maar een grondige metamorfose of gedaanteverandering. Wie gelooft, wordt een nieuwe mens. Dat geloof stelt hem niet apart, maar engageert hem nog dieper dan voorheen in het alledaagse, de plek waar nieuw inzicht kan en moet worden geboren met het oog op het welzijn van de mens. Er is naar mijn oordeel dringend nood aan nieuwe en toegewijde christelijke kunstenaars en intellectuelen die gestalte geven aan die nieuwe zienswijze en aan de dankbare rede die eruit voortkomt – in overleg met vele anders- en niet-gelovigen op zoek naar meer humaniteit.

De spiritualiteit van de 21ste eeuw zou ik als volgt willen omschrijven: als mens zichzelf uit handen leren geven, te midden van de complexiteit, en toch zichzelf niet verliezen als denkend mens, omwille van diezelfde complexiteit. Wellicht is het laatste woord er dan een van stilte en inkeer. Dan is God op een nieuwe manier aanwezig in ons zwijgen over Hem, wanneer we ophouden met ons gewelddadig doodzwijgen van Hem of met ons vrolijk geklets over Hem in onze religievriendelijke wereld. God is groter, maar hoe dat groter er uitziet, kan ik niet zeggen. Hij overstijgt onze discours niet in volume, maar opent en verbreedt ze met zijn aanwezigheid en zijn intensiteit, met zijn vriendschap. 'Het laatste lied dat ik nog wil toevoegen aan deze wereld, na het gruwelijke onheil van 9/11 en de orkaan Katrina,' aldus de Amerikaanse zanger Paul Simon, 'is een liefdeslied. Dat is het enige wat mij als artiest nog rest: de mogelijkheid om liefdevol om te kijken en zo doende een andere taal en kennis uit te proberen, die van de alles doordringende en gedaanteveranderende liefde.' Als theoloog sluit ik me graag aan bij die overweging.

Noten

- ¹R. GANZEVOORT, 'Bijbel – biografie – breukmomenten', p. 155-156. (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 2, noot 4)
- ²B. ROEBBEN, *Godsdienstpedagogiek van de hoop. Grondlijnen voor religieuze vorming*, Acco, Leuven, 2007, p. 156-160; B. ROEBBEN, 'Leven in verschilligheid. De spirituele uitdaging aan/van christelijke jeugdbewegingen anno 2007', in G. VAN LANGENDONCK (red.), *De jeugdbeweging waar we voor staan. Christelijke identiteit in jeugdbewegingen en jongerenorganisaties*, UCSIA, Antwerpen, 2007, p. 33-50. Zie ook de reflecties over de filosofie van Luc Ferry in hoofdstuk 7.
- ³R. BURGGRAEVE, *Van zelfontplooiing naar verantwoordelijkheid. Een ethische lezing van het menselijk verlangen: de visie van Emmanuel Levinas*, Acco, Leuven, 1983.
- ⁴A. VAN HARSKAMP, *Het nieuw-religieuze verlangen*, Kok Kampen, 2000.
- ⁵R. GANZEVOORT, *De hand van God en andere verhalen. Over veelkleurige vroomheid en botsende beelden*, Boekencentrum, Zoetermeer, 2006; L. VAN DER TUIN, *God droeg zondagavond een blauwe trui*, Fontys Hogeschool Theologie en Levensbeschouwing, Eindhoven, 2008.
- ⁶R. NAUTA, 'Het goede behouden. Over wilde devotie en de waarde van de traditie', in K. SONNBERGER, H. ZONDAG EN F. VAN IERSEL (red.), *Redden pastores het? Religieus leiderschap aan het begin van de 21ste eeuw*, Damon, Budel, 2001, p. 4-16.
- ⁷H. JOAS, *Braucht der Mensch Religion?* (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 1 noot 5). De definitie van de Amerikaanse Bijbeltheologe Sandra Schneiders luidt aldus: '(Spirituality is) the conscious involvement in the project of life-integration through self-transcendence towards the ultimate value one perceives' [in S.M. SCHNEIDERS, 'Religion versus Spirituality: A Contemporary Conundrum', *Spiritus: A Journal of Christian Spirituality* 3, (2003) 2, p. 163-185, hier p. 166].
- ⁸T. VAN KNIPPENBERG, *Existentiële zielzorg*, p. 61-64. (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 2, noot 1)
- ⁹Dit zijn de drie types van angst die de menselijke existentie kunnen bedreigen, aldus P. TILICH, *De moed om te zijn*, p. 45-64. (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 1, noot 4)
- ¹⁰Psalm 42,2-4, in *Vijftig psalmen. Proeve van een nieuwe vertaling door Huub Oosterhuis en Michel van der Plas in samenwerking met Pius Drijvers en Han Renckens*, Ambo, Baarn, 1967.
- ¹¹Zie het nog steeds lezenswaardige boek van H.S. KUSHNER, *Als het kwaad goede mensen treft*, Ambo, Baarn, 1984.

¹²Aldus het passieverhaal (Mc. 15,34 en Mt. 27,46), naar de tekst van Psalm 22.

¹³E. BORGMAN, *Metamorfosen. Over religie en moderne cultuur*, p. 204 (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 1, noot 15), in navolging van de Duitse theoloog Johannes-Baptist Metz.

¹⁴*Ibid.*, 92.

¹⁵Zie hiervoor de analyse van het godsbeeld van jongvolwassenen, in B. ROEBBEN, *Godsdienstpedagogiek van de hoop*, p. 230-231 en p. 243-244.

¹⁶Deze weg naar kennis van God is de zogenaamde 'via eminentiae' (zie hoofdstuk 1, noot 18):

'De onkenbare God wordt door mensen gekend doordat hij het verlangde geluk van de mens is'

(E. BORGMAN, o.c., p. 92)

¹⁷T. VAN DEN HOOGEN, 'Ik sta voor U in leegte en gemis. Fundamenteel-theologische vragen bij kwetsbaar geloven', in M. DE HAARDT e.a. (red.), *Voor het aangezicht van de levende. Opstellen voor Wiel Logister*, Altiora, Averbode, 2003, p. 76-93.

¹⁸Zo luidt de grondtoon van het Onze Vader, hét gebed van de christenen (Mt. 6,9-13).

¹⁹Aldus R. ENGLERT, 'Wie lehren wir Religion – unter den Bedingungen des Zerfalls ihrer vertrauten Gestalt?', *Katechetische Blätter* 130, (2005), p. 366-375 en H. PEUKERT, 'Reflexionen über die Zukunft religiöser Bildung', *Religionspädagogische Beiträge* (2002) nr. 49, p. 49-66.

²⁰T. VAN KNIPPENBERG, *Tussen naam en identiteit*, p. 142-143. (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 2, noot 1)

²¹T. RUSTER, *Der verwechselbare Gott. Theologie nach der Entflechtung von Christentum und Religion*, Herder, Freiburg/Bazel/Wenen, 2000.

²²De vraag is of religie helemaal zonder functionalisering kan. Mensen zullen altijd religie gebruiken voor eigen doeleinden. De kwestie is dat in elke religie een voldoende mate aan substantieel geloof nodig is, opdat een religieus taalspel of instituut niet van binnenuit zou opdrogen. Voor de spanning tussen degenen die religie gebruiken en hen die religie aanbieden en garanderen van binnenuit, zie het beeld van de herberg in hoofdstuk 4.

²³W. BRUEGGEMANN, *The Creative Word. Canon as a Model for Biblical Education*, Fortress Press, Philadelphia, 1982, p. 91-117 ('Obedience as a Mode of Knowledge').

²⁴Voor een heldere illustratie hiervan in de bedrijfswereld, zie J. VERSTRAETEN, *Leiderschap in hart en ziel. Spiritualiteit als weg naar oorspronkelijkheid*, Lannoo, Tielt, 2003, p. 55-63.

²⁵H.A. ALEXANDER, *Reclaiming Goodness. Education and the Spiritual Quest*, Notre Dame University Press, Notre Dame (IN), 2001, p. 195.

²⁶Zie voor dit perspectief ook het stimulerende boek van B. BANNING, *Onderwijsdier in hart en nieren. Een persoonlijke visie op groei, professionaliteit en pedagogisch vermogen*, Damon, Budel, 2007.

²⁷Zie ook de bewijsvoering van Paulus in de Efesiërbrief – cf. B. ROEBBEN, 'Begenadigd inzicht. De brief aan de Efesiërs', in F. MAAS, J. MAAS en K. SPRONK (red.), *De bijbel spiritueel. Bronnen van geestelijk leven in de bijbelse geschriften*, Meinema/Pelckmans, Zoetermeer/Kapellen, 2004, p. 655-661.

HOOFDSTUK 4

OPENBARENDE LOTSVERBONDENHEID

OVER GEMEENSCHAP

De toekomst laat op zich wachten

*Heren, u belooft verandering, maar meent u het ook?
Of zingt u toch maar weer hetzelfde lied
dat wel het bloed beroert,
maar niet het doemdenken verjaagt?*

*Waar haalt u het recht vandaan om ons te gijzelen
in gedachten die er niet toe doen?
Waarom is uw status-quo zo aantrekkelijk
voor wie verandering van spijs verwacht –
spijs die doet eten maar niet verzadigt?*

*De toekomst klopt op de deur,
maar de ideeën overstemmen het gehoor.
De frêle toon van het kind dat zijn spel herschikt,
van de jongere die zijn verlangen wikt,
blijft ongehoord.*

*Klop en men zal u opendoen.
Maar heeft iemand het kloppen gehoord,
is iemand gehoorzaam geweest aan wat nog niet gezegd is,
wat nog verscholen ligt in de warmte van het ongeborene?
Wie zal het zeggen – of beter:
wie zal het zwijgen en gehoorzamen?*

(25 september 2004)

Geleefde vraag

Veertig jaar geloof en leven

Ik werd geboren in 1962, het openingsjaar van het tweede Vaticaanse concilie. Ongeveer twintig jaar later werd ik theologiestudent. Vandaag, weer goed twintig jaar later, doceer ik katholieke theologie en godsdienstpedagogiek aan een grote *hightech* universiteit in Duitsland. Er is veel veranderd in die tijd. In de jaren tachtig ging mijn hart sneller slaan toen we in de collegezaal de grote theologische ontwerpen van Rahner, Schillebeeckx, Guttierrez en Moltmann lazen. Zij boden ons inzicht in de bewegingen van een vitaal christelijk geloof dat verankerd is in het leven van elke dag. Ik herinner me nog goed hoe de theologie van de hoop van Moltmann radicale consequenties had voor de dagelijkse spirituele en ethische keuzes die ik maakte. Of hoe de theologie van de bevrijding me scherper leerde kijken naar onrecht in mijn eigen leefomgeving. Of hoe het samenspel van genade en vrije wil (die oude theologische strijd) weer tot de verbeelding ging spreken na de lezing van het boek *Gerechtigheid en Liefde* van Schillebeeckx. En hoe ik diep geraakt was door de idee van een God die de ziel van elke mens beroert en aanspreekt, zoals in de theologische antropologie van Rahner. Die theologische ontwerpen kwamen voort uit een hervonden christelijk geloof, ingebed in levende geloofsgemeenschappen die hartstochtelijk op zoek gingen naar sporen van Gods heilstoewending naar de wereld en die vochten om een krachtig (lees: mystiek en politiek) antwoord van mensen daarop.

Die samenhang, die correlatie tussen leven en geloof is verbroken, zo wordt vandaag beweerd. Correlatietheologie is voorbijgestreefd. Correlatief religieus leren is achterhaald en correlatieve gemeenschappen vind je niet meer. Er vindt immers geen geloofs-overdracht meer plaats, gezinnen doen niet meer aan religieuze socialisatie, sacramentencatechese is leeg geworden en scholen beperken zich tot een louter cognitieve kennisgeving met religieuze tradities in een multiculturele samenleving. Enigszins boud uitgedrukt: het geloven van horen zeggen, is verdwenen. Of zoals onze kinderen met de regelmaat van een klok op zondag vragen: 'Waar zijn mijn vriendjes op zondag in de kerk, zij hebben toch ook hun eerste communie gedaan of hun vormsel?' Lange tijd heeft men in kerkelijke kringen gedacht: wel, maak het geloof weer zichtbaar, breng het onder de aandacht, maak het toegankelijker en beter verteerbaar. Maar dat heeft blijkbaar niet gewerkt. De malaise zit dieper. Onder de overleveringscrisis, de crisis die maakt dat kerken niet in staat zijn om christelijk geloven te doen aansluiten bij het leven van elke dag, zit een ervaringscrisis. Mensen zeggen dan: 'Er hóéft geen band te zijn tussen leven en geloven. Ik kan rustig (sic) leven zonder geloof in God. Ik red het zelf wel.'

Een religieuze grondhouding of ervaringsopenheid lijkt niet meer voorhanden. Waarom nog 'leven in overgave' en vertrouwen op God als je weet dat je overal je mannetje moet staan: op school, op het werk, in je relaties, in je vrije tijd, in je kerk?

Als God niet meer hoeft voor mensen, bestaat Hij dan ook niet meer? Eerder heb ik mij de vraag gesteld of God is ten onder gegaan in zijn schepping en zijn impact op die schepping is kwijtgespeeld. Nu zou ik mij de vraag kunnen stellen of Hij zich misschien heeft teruggetrokken uit deze wereld, zich verschanst in de veilige geborgenheid van de hemel? Wil Hij niet meer van ons weten? Op zich zijn dat geen loze gedachten. Ze komen in de Schrift wel vaker voor, zowel in collectieve als persoonlijke geloofsverhalen, denk maar aan de ballingschapliteratuur. Als Hij zich niet meer om ons bekommert, hoe kunnen we dan teken van heil voor de wereld zijn? Of wil Hij dat we enkel teken van tegenspraak voor de wereld zijn, zoals een kleine, heilige rest? De worsteling van het Joodse volk met die gedachten zet ons vandaag aan het denken. In het dialectische samenspel van eigen identiteit en engagement met anderen worden ook vandaag theologische en pastorale keuzes gemaakt.

Terugplooiën op de eigen identiteit

Het antwoord van officiële kerken op de ervaringscrisis gaat grotendeels in de richting van een terugplooiën op de kleine groep van overtuigde insiders. Zowel in de katholieke als de protestantse gemeenschappen in Vlaanderen en Nederland verkleint het draagvlak van de kerk, slinken de middelen en worden prioriteiten bepaald. Er is een neiging tot conservatisme waarneembaar, die zich uit in de stellige profilering van de eigen identiteit en de daaruit voortvloeiende pastorale beleidskeuzes, zoals de minderheidskerk. In Nederland zie ik die trend voorlopig sterker dan in Vlaanderen. Maar hij zet zich door, ook wereldwijd. Het grootste religieuze jeugdonderzoek ooit verricht in de Verenigde Staten¹ geeft aan dat de grote toonaangevende kerken zijn ingedommeld wat betreft geloofs-overdracht en dat precies de kleinere conservatieve denominaties, meestal van evangelicale of charismatische origine, hoog scoren bij jongeren. En men kan, wanneer men de onderzoeken erover naleest, niet ontkennen dat de grote kerken ook hier bij ons zich verleid voelen om de weg in te slaan van de kleine heilige rest, van interne leerstellige en disciplinaire eensgezindheid.

Dat heeft gevolgen voor leven en leren in de kerk. Een kerk die zich terugtrekt, die zich niet riskeert of durft te kwetsen aan de dynamiek van de wereld en haar toekomstige generaties, verliest ook haar correlatieve kracht, haar visie op hoe geloof en leven samenhangen, op hoe God zich te buiten wil gaan aan deze wereld. En het spreekt

vanzelf dat ook de theologische reflectie lijdt onder die kerkelijke bloedarmoede. De aanwezigheid van maatschappelijk en cultureel presente theologen in het publieke debat en hun feedback daarvan naar kerkelijke theologie slinkt. De interne variatie in de theologie neemt af, de officiële correctie op de theologie neemt toe. Van het enthousiasme van de nadagen van het tweede Vaticaanse concilie blijft niet veel over. De kerk en haar theologen verkeren in grote verlegenheid.² Ik merk bij velen, soms zelfs bij kerkelijke beleidsmensen, een gevoel van apathie en cynisme: 'Er is niets meer aan te doen, het zal onze tijd nog wel duren.' Waar zullen we binnen twintig jaar staan met deze kerk, wanneer de auteur van dit boek met pensioen gaat?

Toegegeven, het is absoluut geen sinecure om in de gegeven omstandigheden de tekenen van de tijd te lezen en daaruit beleidsconclusies te trekken. Onze leesbril is zowel theologisch als pastoraal-strategisch beslagen. De keuze voor de minderheidskerk is een keuze uit verlegenheid en onmacht. Een alternatief lijkt niet meer voorhanden, dus kiest men voor de duidelijkste weg, die van de overtuigden, van hen die geen uitleg of verantwoording meer behoeven. Hen kan men pastoraal en sacramenteel goed verzorgen en troosten, zij stellen geen vragen. Nogmaals, cynisme is dan niet veraf – geloof in de toekomst en hoop op de werking van de Geest evenmin. Ik geef hier een voorzet voor een alternatief denkspoor en ik ben hiermee niet alleen.³ Ik stel voor om volop en radicaal in dialoog te treden met (kerkelijke) gelovigen, met anders- en niet-gelovigen en in dit forum te onderzoeken hoe de oorverdovende stilte van het zwijgen over God in de context van een moderne stad ter sprake kan komen. Volgens Erik Borgman handelt die dialoog niet alleen over religies, maar is ze zelf religieus van aard: in de toewijding aan de dialoog over wat ons ten diepste bezielt, komt waarheid aan het licht. In de theologie heet dat: openbaring.

Lotsverbondenheid

Mensen delen vandaag dezelfde uitgangssituatie: zij leven in de 'stad', begrepen als metafoor van een laatmoderne wereld in beweging. Ook wie op het platteland woont, heeft iets met de stad, als plek van afspraak, verantwoording, overleg en ontmoeting. En zelfs zonder fysieke omgang met de stad, is er nog altijd de connectie met de virtuele stad: het knooppunt van betekenissen, inzichten en meningen op het internet. De morele en levensbeschouwelijke smeltkroes van de stad is onder geen beding vandaag nog op afstand te houden. De impact van de globalisering laat zich tot in de uithoeken van het platteland gevoelen en wat meer is en pedagogisch niet te veronachtzamen, tot in het kleinste kinderhoofd. Globalisering is tegelijk uitbreidend (de hele wereld is in een muisklik toegankelijk) en inperkend (die toegankelijkheid is op één plek gelo-

kaliseerd in het hier en nu, in het stand-punt van één mens). De urbane bestaanswijze tekent ons radicaal. Wij zoeken naar samenhang in dat verband. Is er samenhang en zin, zijn die nog te achterhalen of is wat ons rest radicale onoverzichtelijkheid?

Mensen zijn gecharmeerd door de frisse en flexibele, maar de soms zo complexe intieme relaties in een tv-programma als *Sex and the City*. Ik voeg er enigszins provocerend en boud aan toe: zij zijn ook bezig met de intimiteit van 'Seeking Sense in the City'. Te midden van de onoverzichtelijkheid van levensstijlen en morele en levensbeschouwelijke opvattingen wordt gevraagd naar een intiem zinzperspectief – zin hier begrepen als zinrichting en als zinvolheid – zeg maar: met het zicht op de ziel. Velen voelen zich religieus dakloos, vinden hun weg naar de kerk niet meer en weten niet waar elders naartoe. Er zijn kapers op de kust die *fastfood* voor de ziel aanbieden, maar dat brengt geen verzadiging. En ik ken tal van zinzoekers die toch halsstarrig naar de kerk blijven gaan, omdat dit voor hen de enige plek is waar ze zich nog kunnen verdiepen in de zin van het bestaan. De onvolmaaktheid van die plek nemen ze er op de koop toe bij, als er maar minimaal ruimte is voor de ziel en voor het delen van het verhaal met anderen.

Mensen zoeken religieuze gemeenschappen op – een spiritueel dak boven hun hoofd – om hun ziel te voeden, bijvoorbeeld in de liturgie, om de redelijkheid van het geloof te toetsen in dialoog met anderen, om zich religieus (in tegenstelling tot economisch) toe te wijden aan een alternatieve levensstijl en denktrant⁴, en om vooruit te grijpen op de voltooiing van het leven, bijvoorbeeld door met elkaar te feesten. Wellicht klopt de analyse van godsdienstsociologen dat mensen vooral de houding *believing without belonging* (Grace Davie) verkiezen: een persoonlijk geloof dat zich niet bindt aan een bepaalde gemeenschap. Aan de andere kant sluit dat niet uit dat mensen, weliswaar shoppend, langslopen bij traditionele zingeveren en zich dan laten aanspreken. Het feit bijvoorbeeld dat mensen bij nieuwgeboren leven (doop) en bij de dood (uitvaart) verkiezen ter kerke te gaan, wijst op de nood aan rituelen en tegelijk op het vertrouwen dat mensen stellen in kerken als troost en steun bij zingeveringsarbeid.

De nadruk op de individualisering van moraal en zingeving beschouw ik als een groot goed: mensen varen authentiek, bewust en zelfgekozen op eigen kompas. Maar het gemeenschapsverlangen dat evenzeer speelt in dat proces van betekenisverlening, lijkt me een nieuw te veroveren goed. Met de impulsen uit de afzonderlijke zingeveringsverhalen is een mooi bouwwerk te maken. Als stenen kunnen mensen zich laten inmetse-len en invoegen in een groter zingeveringsgeheel waarvan velen kunnen mee genieten en leren (vrij naar Ef. 2,19-22 en 1 Petr. 2,4-8). Hier is sprake van lotsverbondenheid die wij met elkaar delen in deze laatmoderne tijd: ons verhaal wordt voor onszelf maar echt inzichtelijk in de ontmoeting met anderen. Wij zijn lotgenoten in het gezamenlijke

leerproces met en aan elkaar. Grote verhalen en ideologieën zijn weggevallen of kunnen ons niet meer bekoren. Wij leren de waarheid vinden in de dialoog.

Als de kerken troost en steun willen bieden in dit brede zingeeringsproces, zullen zij hun spirituele huishouding goed moeten verzorgen. Nu heerst in kerken nog te veel, zoals gezegd, een sfeer van doorgaan op de ingeslagen weg, soms van apathie en cynisme. Kerken lijken vaak smaakloos en lauw, onaantrekkelijk en ongepassioneerd. Ze lopen zichzelf voorbij in pastorale hectiek en crisistechnologie, en missen de levende band met het visioen, het project, de toekomst. Kerken hebben veeleer iets van *belonging without believing*: van lidmaatschap zonder diepgang. En dat is nu net wat hedendaagse zingeverers niét zoeken...

Geleefd geloof

In de Schrift is er een krachtig verhaal dat onze verbeelding over gemeenschapsvorming prikkelt: het Emmaüsverhaal⁵ (Lc. 24,13-35). Het is niet alleen een mooi verhaal met een spannende intrige, het biedt als verrijzenisverhaal tevens een helder inzicht in het visioen van de christelijke geloofsgemeenschap. Verschillende elementen uit voorgaande hoofdstukken komen in dat verhaal aan bod. De leerlingen lopen weg van Jeruzalem, de plek van het onheil, en zijn ontredder vanwege de berichten over het lege graf (vers 22). Van ontredderend nieuw leven, volgend op de dood, is hier nog geen sprake. Er is vooral ontgoocheling, verblinding, verdriet. Door hun tranen zien ze het bezielde verband niet meer. Ze trekken op met een vreemde die met hen in gesprek raakt over het gebeurde en hen de Schrift ontsluit, die hen aangeeft hoe heden en verleden met elkaar in verband staan. Hun blik is echter vertroebeld en ze herkennen hem niet (vers 16). De vreemde vermaant hen: 'Hebt u dan zo weinig verstand en bent u zo traag van begrip dat u niet gelooft in alles wat de profeten gezegd hebben?' (vers 25). Hen ontbreekt het geloof (het Griekse *pistis*), het vertrouwen in wat gezegd is door de profeten, maar vooral in de dragende grond of de garantie van dat vertrouwen: de profeten haalden hun gezag bij God. Het hart van de Emmaüsangers is traag, staat er letterlijk in de Griekse tekst. Ze laten de taal van het vertrouwen, van het geloof en van de overgave niet toe in hun denken. Het is er (nog) niet binnengesijpeld.

En dan volgt de uitnodiging aan Jezus om bij hen te blijven: 'Blijf bij ons, want het is bijna avond en de dag loopt ten einde.' (vers 29) Het verhaal neemt nu een dramatische wending: de leerlingen willen meer van deze vreemde en inspirerende man te weten komen, ze willen weten waar hij geestelijk verblijf houdt⁶ en nodigen hem daarom uit

voor het avondmaal, voor de tafel van de vriendschap. De verzezen Heer wordt hier als een Levende voorgesteld, in een lichamelijke gestalte, aanschuivend aan tafel, als een mens van vlees en bloed. Het godsbeeld van dit verhaal is niet een God daarbuiten maar een God hierbinnen⁷, radicaal geïncarneerd, volledig menselijk en kwetsbaar tegelijk. Het wonder gebeurt: in zijn open en lege handen wordt het brood teken van gebroken en geheeld leven, net zoals het water aan de bron tot fris en eeuwig levend water wordt. Het moment van heelwording en heling heeft plaatsgevonden. Het wonder zelf wordt niet beschreven, het is gebeurd: de ogen van de leerlingen gaan nu helemaal open en zij herkennen hem. Hij heeft zich echter aan hun zicht onttrokken. In de dialectiek van weggaan en verschijnen breekt geloofsinzicht door: ontredderend nieuw leven, leven in overgave. De passie is niet meer te stuiten: 'Brandde ons hart niet toen hij onderweg met ons sprak en de Schriften voor ons ontsloot?' (vers 32). Ze rennen vol enthousiasme – begeesterd – terug naar Jeruzalem, de bron.

Lotsverbondenheid, openbaring en passie

In het Emmaüsverhaal herken ik twee centrale kenmerken van de christelijke geloofsgemeenschap: het is een plek van ontmoeting op het diepste niveau van mens-zijn en het is een gepassioneerde plek, vol van menselijke woorden, tekenen en gebaren. De lotsverbondenheid is radicaal: in de dialoog en het gesprek zijn mensen aan elkaar overgeleverd en moeten zij (nieuwe) betekenis ontsluiten. Het samen leven en leren (zeker in de stad) is getekend door kwetsbaarheid. In de dialoog wordt mijn identiteit tegelijk op het spel gezet en radicaal vernieuwd. Ook Jezus onttrekt zich niet aan die menselijke wetmatigheid. Geloven in hem gebeurt in de ontmoeting. In de geloofsontmoeting worden mensen gelovig aan elkaar. Niemand wordt gelovig vanuit zichzelf. Iemand heeft het vuur in ons aangewakkerd. Die iemand heeft ons aangesproken op het diepste menselijke niveau, dat van de vriendschap en het vertrouwen. De lotsverbondenheid is openbarend: in deze intermenselijke ontmoeting met anderen en met de Levende laat God zich kennen. Die ultieme en niet te gronden garantie voor ons vertrouwen is het fundament van het christelijke geloof. En ten tweede vertelt dit verhaal een boodschap van passie. De vreemde heeft vuur ontstoken in het hart van zijn medereizigers. Hij heeft hen onderweg doen ontbranden van verlangen om eindelijk en helemaal thuis te komen. De geloofsgemeenschap mag op dit punt geen flauw afkooksel van het evangelie zijn: zij moet krachtig en vurig, smaakvol en attractief, aanwezig zijn in de cultuur van vandaag, wanneer mensen hun levensverhaal naast dat van de Schriften leggen en hopen op transparantie en nieuw leven. In die passie verbindt God zich met mensen. Dat is de garantie die spreekt uit zijn naam: 'Ik zal er zijn voor jou.'

Met mensen aan tafel gaan, naar hun verhaal luisteren en zich concentreren op het wezenlijke – heling te midden van verdriet en verlangen. Dat is de kernactiviteit van een levende geloofsgemeenschap. Wanneer zij zich aan dat ambacht overgeeft, kan het wonder gebeuren: de Levende komt naar haar toe. Opdat dit zou kunnen gebeuren, moet er veel ballast uit onze kerken verdwijnen. De geloofsact van een mens eindigt niet, aldus Thomas van Aquino, met een correcte geloofsbelijdenis maar in de zaak zelf: leven in overgave, leven in de aanwezigheid (*coram*) van God en de ander.⁸ Dat visioen van een geloofsgemeenschap roept vele vragen op, vooral wat jonge generaties betreft. Leren wij verstaan hoe jonge mensen het kwetsbare vertrouwen in de toekomst vandaag uitdrukken, in hun eigen woorden en vormen? Mag hun taaleigen gehoord en gezien worden? Durven wij geloven dat daaruit niet alleen nieuwe geloofstaal maar ook nieuwe geloofs-ervaringen kunnen ontstaan? En verder: zijn wij in staat om in de ontmoeting met jongeren en jongvolwassenen iets te laten oplichten van een volwassen geloofsvertrouwen? Is de heilstoewending die wij aan onze God toeschrijven ook te zien in ons eigen leven? Wordt in ons zichtbaar hoe Hij zich met deze wereld solidariseert, herkenbaar en telkens verrassend nieuw, te midden van de complexiteit van ons bestaan, ook te midden van onze volwassen reddeloosheid en sprakeloosheid? Durven wij in onze contacten met jongeren en jongvolwassenen laten zien dat we vertrouwen hebben in de toekomst, ook al weten we niet precies wat de grond is van dat vertrouwen? Of houden we ons sterk, verschanst in onze geloofsburchten met opgetrokken valbruggen, rekenend op de onoverwinnelijkheid van onze betonnen, lees: ongepassioneerde, antwoorden?

Geleefd inzicht

Van kerken mag men dus redelijkerwijs verwachten dat ze ruimte scheppen voor een leven voor het aanschijn van God ('*coram Deo*'), alsof God gegeven is ('*etsi Deus daretur*'), voor een leven in overgave aan de werkelijkheid die zij radicaal ervaren als geschonken werkelijkheid. Men mag ook van hen verwachten dat zij alles in het werk zullen stellen om die ruimte aantrekkelijk te maken, beleefbaar en inzichtelijk, niet met het oog op eigen gewin maar met het oog op het welzijn van velen. Die heilsbemiddeling is zoals gezegd haar kernactiviteit.

Kerk als herberg

Een beeld dat die opdracht goed verheldert en treffend aansluit bij het Emmaüsverhaal, is dat van de herberg.⁹ In de herberg zijn allen welkom om te genieten van drank

en voedsel, om te praten, te feesten en plannen te smeden – of in kerkelijke termen uitgedrukt: voor liturgie, catechese, gemeenschapsvorming en diaconie. De herberg is een ontmoetingsplek met een deur die openstaat naar de wereld, waar mensen in en uit mogen lopen om zich eerst fysiek en geestelijk te laven en daarna weer verder te gaan. Zij is een plek met een ziel: de ovaal stamtafel staat centraal in de ruimte, opgesteld dicht bij de keuken, waar altijd iemand van het huis in de buurt is voor een gesprek of een luisterend oor, of voor de bereiding van een lekkere schotel of een frisse pint. En dit is de tweede karaktertrek van de herberg: de continuïteit moet gewaarborgd zijn, iemand moet de zaak openhouden, onderhouden en als laatste het licht uitdoen. Iemand is verantwoordelijk, schrijft de regels voor en ziet toe op de naleving ervan. Dat spel van openheid en identiteit, van er zijn voor anderen en toch zichzelf blijven is constitutief voor de herberg en dus voor de kerk. Als zij niet aangesloten is op de genadestroom die langs de tafel gaat of als de eucharistische verbondenheid niet onderhouden wordt, is zij niet van waarde voor de velen die soelaas zoeken voor hun ziel. En als zij zich exclusief bekommert om de continuïteit en de kleine groep van vanouds getrouwen, stikt ze in haar eigen taalspel en zal ze op de duur de deuren moeten sluiten, want niemand voelt zich nog tot haar aangetrokken. Haar liturgie zal dus opengebroken moeten worden, zodat velen er zich aan kunnen voeden. Dit beeld van de herberg stemt overigens overeen met de uitkomsten van godsdienstsociologisch onderzoek: moderne godzoekers beschouwen de kerk als een plek waar een particuliere religie gewaarborgd wordt door de goede zorgen van enkele halsstarrige achtergeblevenen.¹⁰ Zij weten dat zij bij hen in goede handen zijn voor troost en steun bij de zingevingarbeid. Zij weten dat er op zulke plekken altijd iemand in de buurt is die de 'permanentie' verzekert, ondanks alle leegloop.

Open deur en krachtige tafel – dat zijn de kenmerken van de herberg. Naast de sacramentele verdichtingsfunctie die mensen aan de geloofsgemeenschap verbindt, dient de kerk ook de trekken van een echte vertooggemeenschap te hebben, een plek waar verhalen bijeengelegd worden tot een nieuw geheel, waar kritisch nagedacht wordt over de tekenen van de tijd en waar men – vanuit de aansluiting op de genadestroom van de tafel – gezamenlijk in actie komt om dingen te veranderen. Hier schuilt een interessant ontwikkelingsperspectief voor de moderne kerkgemeenschap, verstaan als maatschappelijke presentie: het verzamelen van de vormen van spiritualiteit in haar schoot en die aanbieden als een eigen venster op de wereld, aan de velen die ijveren voor een betere wereld. Kerken zouden echte oefenruimten moeten zijn voor spirituele inkeer, dialoog en actie, te midden van de complexiteit en diversiteit van de stad, met het oog op een betere leefomgeving voor allen.

Leren in de aanwezigheid van de ander

Ik ben van oordeel dat we nog maar weinig of niet durven geloven in de kracht van de interspirituele dialoog.¹¹ We vertrouwen ons maar met mondjesmaat toe aan dialoogpartners, zelfs (en misschien nog wel het meest) in eigen kring. Leren in de aanwezigheid van de ander, leren in ontmoeting of 'leren in verschilligheid' valt ons zwaar.¹² En nochtans, we delen dezelfde uitgangssituatie, namelijk die van de stad, we zijn lotgenoten in het besef dat onze leesbril beslagen is bij het lezen van de tekenen van de tijd, dat niemand de waarheid in pacht heeft of het gelijk helemaal aan zijn kant. Een kritische, luisterende en solidaire gemeenschap is bereid om het vinden van de waarheid in de handen van de gesprekspartners te leggen, om waarheid intersubjectief gestalte te geven in het kritisch schuren van opinies en levensverhalen tegen elkaar. Zo'n leergemeenschap heeft bovendien de kracht om extremistische ontwikkelingen in eigen kring aan te pakken, zowel aan de cynische als aan de fundamentalistische kant, omdat humaniteit de toetssteen is. De kern van de christelijke traditie ligt immers niet achter ons, als iets wat met man en macht verdedigd moet worden, maar voor ons. Men kan ze vinden in het gezamenlijke overleg over iets wat van waarde is, maar dat iets geeft zijn waarde enkel prijs in en door de dialoog. Net zoals de Bijbel geen boek is over het verleden, maar een boek dat gedaan moet worden in de toekomst,¹³ zo is de kerk niet vast te pinnen op haar verleden, maar is zij gericht op de toekomst. De Kerk moet zich permanent vernieuwen om teken van heil voor de wereld te kunnen zijn, zo zegt een oud theologisch adagium.

Om dat visioen waar te maken, zie ik drie taken op de agenda van hedendaagse kerken.¹⁴ Allereerst dienen kerkverantwoordelijken de *agora* van het leven op te zoeken om het verlangen van tijdgenoten naar levensvervulling nauwgezet waar te nemen. Zij dienen zich bewust te worden van de materiële en spirituele strijd die mensen vaak dagelijks moeten voeren om te leven en te overleven. Ten tweede behoren kerken de verhalen en beelden uit hun rijke tradities te 'elementariseren' (dat is nagaan welke centrale heilslijnen uit de traditie vandaag aan de orde zijn) en te 'ontstollen' (dat is de sleutelteksten waarin die heilslijnen uitgedrukt worden, weer vloeibaar maken om de sleutelervaringen van mensen vandaag opnieuw te verbeelden, met het oog op nieuwe identiteitsvinding en nieuw leven). Daarvoor moeten eerst de bronnen opengelegd worden, ontstopt worden, zodat velen er zich kunnen aan laven. Dat ontstoppingsproces maakt het christendom kwetsbaar maar aantrekkelijk tegelijk. En ten derde komt het erop aan om de geloofsgemeenschap open te breken en open te houden voor het gesprek met niet- en anders-gelovigen – het gesprek over een wereld van zusterschap en broederschap, die niet geregeerd wordt door markt en media, maar waarin het kleine onvoltooide leven, in overgave aan het leven zelf en aan medemensen, de boventoon voert.

Samen geroepen

'Als de Heer het huis niet bouwt, is het zinloos dat bouwlieden werken. Als de Heer de stad niet bewaakt, is het zinloos dat wachters waken.' (Psalm 127,1) Ongetwijfeld zijn de afzonderlijke bouwstenen van het grootste belang, elke bijdrage is uniek. Ongetwijfeld veronderstelt het voegwerk – het samenvoegen van de stenen tot een gebouw met een ziel, tot een gemeenschap – pastoraal vakmanschap. Maar opdat de gemeenschap ook een openbare karakter zou hebben, een plek waar de Levende verschijnt in de toewijding van mensen aan elkaar in het zoeken naar en beleven van waarheid, is er geloof nodig. Het samenvoegen is een samengeroepen worden (van het Griekse *ek-kalein*: samen roepen): het initiatief komt van elders. De fundamentele vraag is of mensen nog in staat zijn om deze diepe dimensie van het gevormd worden tot gemeenschap te begrijpen ondanks al het individualisme. In elk geval is een ontologische fundering van het christendom (de 'Stad van God' tegenover de 'Stad van de Wereld') als groot verhaal voorbij. Maar het christelijke verhaal blijft groots in zijn getuigenis dat geen enkel klein verhaal in de ogen van God verloren mag gaan, dat verhalen van mensen samengevoegd moeten worden tot één ultieme broeder- en zusterschap. In dat licht is de kerk inderdaad een gemeenschap die altijd hervormd moet worden: steeds opnieuw 'te doen' want nooit af, nooit volmaakt, nooit één – hoezeer sommigen ook de indruk van het tegendeel willen wekken.

Noten

¹C. SMITH en M. LUNDQUIST DENTON, *Soul Searching. The Religious and Spiritual Lives of American Teenagers*. Oxford University Press, Oxford, 2005.

²In 1994 noemden we dit gevoel 'landerigheid', een gevoel van algemene oriëntatieloosheid (in R. MICHIELS en B. ROEBBEN (red.), *Kerk op-nieuw. Variaties op het hedendaagse kerkgebeuren*, Acco, Leuven/Amersfoort, 1994).

³In Vlaanderen en de ons omringende landen verwijs ik voor gelijkaardige posities naar M.N. EBERTZ, *Kirche im Gegenwind. Zum Umbruch der religiösen Gesellschaft*, Herder, Freiburg/Basel/Wien, 1999; J. HENDRIKS, *Gemeente als herberg. De kerk van 2000 – een concrete utopie*, Kok, Kampen, 1999; J. METTEPENNINGEN, *De kerk bloost. Pleidooi voor een gedurfd beleid*, Davidsfonds, Leuven, 2008; P. WARD, *Liquid Church*, Paternoster Press, Carlisle, 2003. Deze positie heb ik voorbereid in eerdere publicaties, zie onder andere (samen met R. Michiels) *Kerk op-nieuw* (1994); E. DE LANGE en B. ROEBBEN, 'Geloven onder spanning. Sacramentencatechese anno 1999', in L. BOEVE (red.), *De kerk in Vlaanderen: avond of dageraad?*, Davidsfonds, Leuven, 1999, p. 210-228, en in B. ROEBBEN, *Godsdienstpedagogiek van de hoop*, p. 179-198 (op basis van een artikel in 2002) (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 3, noot 2).

⁴E. BORGMAN, *Metamorfosen. Over religie en moderne cultuur*, p. 146-163. (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 1, noot 15)

⁵In het begin van de jaren negentig heeft de Leuvense godsdienstpedagoog Jef Bulckens dit verhaal paradigmatisch gebruikt om het catechetisch handelen te beschrijven, zie zijn *Zoals eens op de weg naar Emmaüs. Handboek voor catechetik*, Acco, Leuven, 1994.

⁶Zie de bespreking van het 'Kom en zie' in het volgende hoofdstuk over opvoeding.

⁷Zie het relationele godsbeeld in het voorgaande hoofdstuk.

⁸'Actus credentis non terminatur ad enuntiabile, sed ad rem' (*Summa Theologiae*, IIa IIae, 1, 2, ad 2).

Het is op basis van dit inzicht dat Frans Cromphout in de jaren tachtig zijn jeugdpastorale visie ontwikkelde in zijn nog altijd lezenswaardige boek *Jongeren geloven – anders. Over geloofscommunicatie met jongeren*, Lannoo, Tielt, 1991, hier p. 33.

⁹Stevig uitgewerkt door de Nederlandse theoloog J. HENDRIKS, *Gemeente als herberg*.

¹⁰G. DAVIE, 'Vicarious religion: A methodological challenge', in N. AMMERMAN (red.), *Everyday Religion: Observing Modern Religious Lives*, Oxford University Press, New York, 2006, p. 21-37.

¹¹Voor deze term in het kader van interreligieus leren op school, zie B. ROEBBEN, *Godsdienstpedagogiek van de hoop*, p. 156-160. (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 3, noot 2)

¹²*Ibid.*, p. 160.

¹³*Ibid.*, p. 167-168.

¹⁴Ik wil hier bewust geen kerkpolitieke conclusies aan verbinden of kerkelijke beleidskritiek uitoefenen, dat lijkt me een ander verhaal. Men zou nochtans kunnen opwerpen dat dit hoofdstuk vol mooie gedachten zit over de ideale kerk, maar dat die niet realiseerbaar blijken in de praktijk van elke dag, omdat de officiële kerk niet wil 'meewerken'. Anderzijds is het zo dat mijn pleidooi tegen een enge opvatting van minderheidskerk voor zichzelf spreekt en wel degelijk strategische prioriteiten impliceert (zie mijn column in *De Standaard* van 14 december 2007, getiteld 'Hebben de bisschoppen nog goesting?')

HOOFDSTUK 5

DE AARDE IN BRUIKLEEN GEGEVEN

OVER OPVOEDING

Lichtbeeld

*Ik heb vandaag een engel gefotografeerd.
Hij was al uit het beeld verdwenen toen ik ontspande.
Zijn verschijning liet me bewogen achter,
verstomd en tegelijk vereerd.*

*Hij prikkelde mijn beeld van succesvol leven helemaal stuk.
Ik kon enkel beamen wat hij deed:
leven is niets doen, niets zijn, niets zeggen,
gewoon onschuld plegen.
Gewoon geven wat je kreeg
en dan in woorden vatten die van elders komen.*

*Ik heb vandaag een engel gefotografeerd
hij was levend daar en ik zag hem staan,
maar ik vond de woorden niet om hem te vereeuwigen.
Ik heb hem moeten laten gaan.*

(18 augustus 2003)

Geleefde vraag

Over morele en religieuze opvoeding heb ik veel geschreven, gedebatteerd en onderzocht gegeven.¹ Ik had het geluk op vele plaatsen in de wereld mijn expertise te mogen aanbieden.² Het boeiendste was daarbij telkens te peilen naar de concrete leef- en leeromstandigheden van kinderen, jongeren en volwassenen. Opvoeding is immers bij uitstek een sociaal gebeuren en vraagt een duidelijke inbedding in het alledaagse. Normatieve uitspraken over hoe het zou kunnen zijn, veronderstellen steeds een duidelijke analyse van hoe het feitelijk is. Kwaliteitsvol voorgaan in de opvoeding veronderstelt steeds een minimum aan kwaliteit van leven. Onze hoogtechnologische samenlevingen hebben veel geld en energie gestoken in vernuftige opvoedingsondersteuning, schoolontwikkeling, leerstrategieën en didactische middelen. Maar die projectontwikkeling (met de nadruk op het *hoe* van leven en leren) heeft niet altijd de nodige hoop gegenereerd die nodig is voor zinvolle opvoeding (dat is het *wat* en vooral het *waarom* van onze opvoedings- en vormingsinspanningen).³ Recente opflakeringen van protest tegen onderwijsvernieuwingen in Frankrijk en Nederland en de steeds breder wordende roep om terug te keren naar het wezenlijke in opvoeding en onderwijs⁴, zijn een signaal van die ontwikkeling. Wat is dat wezenlijke? Waar toe willen we onze kinderen opvoeden en vormen vandaag de dag? Wat is echt de moeite waard om je slaap als ouder of opvoeder voor te laten? Waar liggen mensen wakker van? Elke opvoedende generatie moet op haar beurt een antwoord geven op dat soort vragen. Vandaag is mijn antwoord anders dan vijftien jaar geleden toen ik mijn proefschrift over morele opvoeding verdedigde. Gelukkig maar, want de tijden veranderen, en de kinderen, hun opvoeders én de opvoeding ook!

Graag gezien

Wat als constante doorklinkt in elk opvoedingsverhaal, is de liefde. Ouders en opvoeders willen dat hun kinderen gelukkig worden. De realisatie van dat geluk is complex en doorspekt met ingewikkelde loyaliteiten, verlangens en verzuchtingen.⁵ Maar de grondtoon is telkens de liefde: 'Ik wil dat jij gelukkig wordt.' De laatste fundering van het bestaan is een liefdeslied, zo schreef ik aan het eind van hoofdstuk 3. Mensen spreken hun vertrouwen uit in de ultieme grond van het bestaan, om kracht te vinden om zelf voor te gaan in basisvertrouwen ten aanzien van toekomstige generaties. Zij roepen zelfs de godsnaam aan ('Ik zal er zijn voor jou'), vertrouwwol, vloekend of verwensend, want zij willen dat hun kinderen het goed hebben.⁶

Huishoudens worden onderhandelingshuishoudens genoemd. Er wordt veel over en weer geargumenteed, onderhandeld en geëvalueerd. Kinderen en ouders verantwoordelijk voor elkaar, voor wat betreft hun engagement op het werk en op school, hun vrije tijd, hun omgang met vrienden, hun computergebruik, hun zondagse kerkgang, noem maar op. Ouders willen voor hun kinderen zoveel mogelijk beschikbaar zijn en hun keuzes in de opvoeding inzichtelijk maken. Dat slurpt veel kostbare energie op. Zij hebben de indruk dat het niet anders kan, dat het zonder die investering van hun eigen ziel en zaligheid niet lukt. Opvoeden is verantwoordelijk, of minstens zoveel mogelijk verantwoordingsbereid zijn.

Dat klopt tot op zekere hoogte. Want in en door het complexe vragen van kinderen en opgroeiende jongeren naar het standpunt van de ouders, wordt eigenlijk gevraagd naar de ziel. 'Hoe ben jij thuis in het leven? Durf je te leven of ben je levend dood?' Kinderen vragen naar de bron van levend water waaruit hun ouders en opvoeders putten. Doorheen hun protest, hun vragende blik, hun ongezouten mening, hun hang naar afhankelijkheid en hun soms onvoorspelbare knuffelgedrag, vragen ze: 'Zie je me graag? Heb je me eigenlijk wel gezien?' Met het oog op toekomstige generaties is dat getuigenis afleggen van de bron (elders heb ik het een getuigenis van de lege handen genoemd)⁷ – een 'Ja, ik heb je gezien!' – een kwestie van leven en dood. In mijn rechtstreekse contacten met jongeren en jongvolwassenen of via jeugdwerkers in kerk en samenleving, leraren en schoolleiders, klinkt het telkens weer door: 'Spreek ons over de dragende grond van het bestaan, die maakt dat we onze kracht durven aanspreken en vertrouwen vinden in de toekomst.' Jonge mensen hunkeren naar bezieling, begrepen als aanmoediging van de passie die reeds in hen huist. Ze hopen dat iemand hen daarin erkent, hen handelingsbekwaam maakt en tot deelgenoot bevordert van het algemene project menswaardigheid. Dat is wat mij betreft roeping – een dringende opdracht voor onze indommende samenleving, voor onze verstilde scholen en kerken. Heel wat maatschappelijk onbehagen heeft te maken met het feit dat er geen belangeloos beroep meer op mensen gedaan wordt. Daaronder gaat een diepere kwaal schuil: dat er geen roeping meer klinkt uit de buik van de samenleving. Roeping wordt niet meer geformuleerd, zij is verstild en verstomd. Misschien is het wel zo dat wij het roepen van jonge mensen om roeping niet eens horen. 'Roep ons dan toch.' En wij horen het niet...

Ook geloofsofvoeders zijn traditioneel geneigd vooral intentioneel en plaatsvervangend te handelen ten aanzien van kinderen en jongeren, en daarmee de roep van jongeren niet te horen. En dat is begrijpelijk: vanuit de ontwikkelingsdynamiek van de menselijke persoon menen ouders en opvoeders dat ze geloven moeten voordoen aan kinderen, zodat die het kunnen imiteren, op zich nemen en er een eigen kleur aan ge-

ven. Een kind moet bij de hand genomen worden en daarna weer losgelaten. Een mens groeit van heteronomie naar autonomie.⁸ Zelfdiscipline als een belangrijk onderdeel van 'leren leren' verwerf je maar omdat een betekenisvol iemand je geleerd heeft, op basis van een vertrouwvol voorgaan in discipline, dat het zinvol is om je voor iets in te spannen en daarna volop van het bereikte resultaat te genieten.

Dragers van traditie

De vraag die ik me vandaag vooral stel, is met welke inzet dit gebeurt: durft de opvoeder tegelijk voorgaan en loslaten, kan hij bewust ruimte openen voor de niet te organiseren ontvankelijkheid van het kind (in dit geval voor het transcendent), durft hij geloven dat ook het kind beschikt over een bezielde verhaal dat erom vraagt gehoord en verbeeld te worden, durft hij vroedvrouw te zijn – helpen bij de openbaring van het leven van dit unieke kind, respectvol en betrokken? Voor mij staat die krachtige verbinding van professionaliteit en spiritualiteit centraal in de opvoeding in het algemeen en geloofsopvoeding in het bijzonder. Het kind wordt geïnitieerd in 'grazige weiden' (Tjeu van den Berk) en leert daar op een nieuwe manier naar zichzelf en de wereld te kijken (pedagogisch) en op een nog krachtigere manier met zichzelf en de wereld te leven (theologisch).⁹ Dat 'dégagement' in het engagement (Emmanuel Levinas) van de opvoeder is een delicaat evenwicht. Of met de woorden van systematisch theoloog Stephan van Erp: geloofsopvoeders 'hoeven geen "brengers" maar mogen "dragers" van een levende traditie zijn, voor zover zij geen lichamen hoeven te bezielen maar bezielde lichamen mogen verzamelen en zo ruimte bieden aan die vrijplaatsen in de schepping, die jongeren zo hartstochtelijk aan het veroveren zijn. (...) Door hun eigen plaats in te nemen, leren [jongeren] zichzelf en de wereld hoe de schepping zucht en steeds opnieuw in barensnood is.'¹⁰

Een voorbeeld maakt het duidelijk: onlangs studeerde een studente bij me af op een thema uit de jeugdhulpverlening. Toen een van de collega's tijdens het examen meermaals vroeg naar de religieuze inbedding van de keuzes van de studente, reageerde ze na verloop van tijd geïrriteerd en zei: 'Ik hoef toch niet voor elke humane waarde die ik hier verdedig een bijpassende religieuze waarde te formuleren. Daarvoor dient religie toch niet?' Ze wilde aangeven dat het goede zich in alle complexiteit ook laat vinden in het alledaagse. Een verkeerd begrepen religieuze of theologische vorming zou dan diepte moeten geven aan dat inzicht. Maar dat hoeft niet, want dat inzicht spreekt al voor zichzelf. Een geloofsopvoeder of theoloog hoeft er geen religieus sausje over te gieten. Religieuze tradities worden 'gedragen' door voorgangers, ze hoeven niet expliciet gebracht te worden. De vooronderstelling hierachter is dat de openheid

voor het transcendente reeds in de ziel van het kind of de jongere aanwezig is. En dat voorgangers bovendien aanspreekbaar en smaakvol zouden zijn, aantrekkelijk en getuigenisrijk – zodat jongeren zich aangetrokken voelen om hun verhaal te doen en hun geroepen zijn ter sprake te brengen.

Geleefd geloof

Toegegeven, opvoeding is complex en ambivalent. Enerzijds behoort de geloofsopvoeder voor te leven, anderzijds moet hij terugtreden. Enerzijds moet hij hoop en vertrouwen wekken, anderzijds moet hij jongeren leren om zich weerbaar op te stellen tegen wanhoop en onrecht. Het is een delicaat evenwicht. Maar het een hoeft het ander niet uit te sluiten, zij kunnen elkaar insluiten. Een oud Afrikaans gezegde beweert: 'De aarde is ons in bruikleen gegeven door onze kinderen.' Aan de andere kant zegt de tweede millenniumdoelstelling dat toekomstige generaties eigendomsrecht hebben en recht op eigen verantwoordelijkheid door opvoeding. Volwassenen behoren zich dus maximaal in te zetten voor kinderen opdat zij zich de grond weer kunnen toe-eigenen om daarop een toekomst te bouwen. De vraag is of wij er ondertussen voor gezorgd hebben dat die grond een grazige weide is – impulsrijk, hoopvol, toekomstzwanger.

De oudste geloofsbelijdenis van Israel ('Luister, Israël: de Heer onze God, de Heer is de enige.') kan men in de Schrift (Dt. 6,4-9) nalezen in het kader van een geloofsopvoeding. In het Jodendom gaat men uit van de vragen die kinderen hebben over het geloof. Zo ontstaat geloof. 'En hoe kunnen volwassenen niet vergeten te horen?' De Bijbelse pedagogie is even slim als eenvoudig: spreek erover met je kinderen! En ook: heb het erover, in alle omstandigheden, of je nu thuis bent of onderweg bent, of je nu naar bed gaat of juist opstaat. Geef het horen naar en het gesprek met God een plaats midden in het leven, en niet alleen aan de rand van het leven, ergens op een zondag op een welbepaald uur.¹¹ Zorg dat je altijd een redelijk antwoord klaar hebt, dit wil zeggen, voor het geval je kind je daarom vraagt. En heb je er zelf wat mee, met die levende traditie? Is ze van jou geworden, heb je ermee geworsteld? Dit grondschematische voor geloofsopvoeding – geloven houdt in: zich het geloof eigen maken en dan doorgeven – kan men ook vinden in het Nieuwe Testament (Joh. 1,38-39). De evangelist Johannes beschrijft de roeping van twee leerlingen als volgt: 'Jezus draaide zich om, en toen hij zag dat ze hem volgden, zei hij: "Wat zoeken jullie?" "Rabbi," zeiden zij tegen hem (dat is in onze taal 'meester'), "waar logeert u?" Hij zei: "Kom maar mee, dan zul je het zien." Ze gingen met hem mee en zagen waar hij onderdak had gevonden; het was ongeveer twee uur voor zonsondergang en ze bleven die dag bij hem.' Dit kortverhaal

is verrassend eenvoudig: niet in geleerde theorieën maar in de intimiteit van geleefd geloof openbaart Jezus zijn boodschap. Geloven is van de orde van het navolgen, niet van het napraten. Om hem te leren kennen, moet je zijn leven delen. Jezus brengt geen boodschap, hij draagt een boodschap. Maar hij doet het meesterlijk pedagogisch: hij vraagt eerst wat mensen zoeken, hij laat hen dan zelf definiëren wat hun verlangen is en wat ze willen leren, en ten slotte nodigt hij hen uit om mee te gaan en dan (en alleen dan) te zien waar hij verblijft. De ene vraag lokt de andere uit. Het antwoord is aandoenlijk eenvoudig: houd verblijf bij mij, leer van mijn leven.

Krachten dienen verzameld te worden, mogen niet nodeloos verspild worden.¹² Wat Jezus doet, is het geloofspotentieel van de leerlingen bekrachtigen door het te verzamelen op één plek, in één stand-punt, namelijk dat van de navolging. Navolging is er niet opdat mensen zouden imiteren, maar opdat mensen zouden leven in verscheidenheid en 'verschilligheid'. Initiatie krijgt in dit opzicht een nieuwe betekenis: ik nodig je uit om deelgenoot te worden van mijn verhaal, opdat jij ten volle je eigen verhaal zou kunnen lezen en verbeelden, op jouw unieke wijze. 'Ik zal er zijn voor jou, opdat jij ten volle jezelf kan worden.' In dat groeiproces wil ik aandachtig zijn voor het geheim van het ontluikende leven in jou. Jouw stand-punt moet geboren worden, moet geopenbaard worden of publiek worden voor de wereld. Mijn leven als voorganger staat in dienst van die openbaring. En die dienst veronderstelt gespecialiseerde kennis, pedagogische en didactische expertise, goed weten waar je mee bezig bent, jonge mensen geen rad voor de ogen draaien.

Ik wil proberen om die expertise – navolging in een nieuw licht – kort te verwoorden in zeven gulden regels voor geloofsopvoeding:

1. *Geloofsopvoeding moet je gewoon dóén.* Je hoeft er niet bang voor te zijn omdat het je onoverkomelijk lijkt. Het is een kwestie van voorgaan en authentiek zijn, getuigenis afleggen van je eigen zoekende bestaan voor het aangezicht van God, in alle voorlopigheid en onafheid.
2. *In de geloofsopvoeding moet je niet ingewikkeld maar gewóón doen.* Jij weet wat het beste is voor jouw kind, jij bent expert in jouw thuissituatie. Laat je niets voorschrijven door anderen. En als je kind of jongere om uitleg vraagt, doe het dan gewoon voor. Maar zorg ervoor dat er een klimaat is waarin zulke vragen kunnen en mogen gedijen.¹³ Laat je in geloof opvoeden door je kinderen!
3. *Geloofsopvoeding is een oefening in vertrouwen:* in je kinderen, in jezelf en in de dragende grond van het bestaan. Het is geen kwestie van alles moreel of levensbeschouwelijk op orde te hebben, want dat zou een tegengetuigenis zijn voor het ontredderend nieuwe leven van het geloof.

4. *De spannendste vraag in de geloofsopvoeding is: 'Geloof je het zelf wel?'* Leer kinderen de vanzelfsprekendheid van hun eigen positie in vraag te stellen, maar durf ook de confrontatie aan met provocerende vragen wanneer die voor jou bedoeld zijn, wanneer ze jouw stand-punt betreffen en over-treffen.
5. *Geloofsopvoeding mag je niet vervreemden van je eigen geloofsverhaal.* De vragen van kinderen zijn soms te groot en wij wonen soms te klein in de christelijke traditie. We verzinnen dan maar wat. Soms is het uithouden van het niet-weten en de stilte veel meer betekenisvol en leerrijk.
6. *Geloofsopvoeding is ook bedoeld voor mensen met weinig tijd.* Ook in de afwezigheid van je kinderen (bijvoorbeeld onderweg in de auto) of van de jongeren op school (in de korte verplaatsing van de lerarenkamer naar de klas) kan je met hen in geloof verbonden zijn: kan je hen in gedachten verzamelen en voor hen bidden, je voorbereidend op weer een nieuwe, spannende ontmoeting met hen.
7. *Geloofsopvoeding duurt een leven lang.* Voorgaan in geloof is een vorm van levenslang leren, ook voor jezelf een permanente oefening in ontvankelijkheid. Wie een gids wil zijn voor jonge mensen, heeft daarom ook zelf recht op een betrouwbare voorganger, een geestelijke begeleider of raadsman, of een leergroep.

Geleefd inzicht

Kinderen worden snel groot. Hoezeer je ook je best doet om krachten te verzamelen in en met kinderen, er komt een moment dat ze van het opvoedend middelpunt vlieden en eigen wegen gaan, hun eigen kracht beleven en voor een eigen stand-punt opkomen. Plots is je dochter op eigen kracht weg met de fiets naar school, hoezeer je je ook uitgesloofd had om haar te wijzen op de gevaren onderweg. Je kijkt uit het raam en ze staat nog gezellig te keuvelen met haar vriendinnen. En wanneer je nog eens kijkt, is ze plots verdwenen – weg uit jouw krachtenveld, opgenomen in haar eigen kracht. Ze heeft het huis van de geboorte achter zich gelaten, ze wordt nu lid van een nieuwe gemeenschap, die van haar jeugd. De scheppingsdynamiek gaat voort, het leven staat niet stil. Gelukkig maar...

De schoonheid van God

Ik ben ervan overtuigd dat de schoonheid van God zich toont in opgroeiende adolescenten. Tussen herkomst en toekomst ontplooiën ze zich in hun uniciteit en leggen ze getuigenis af van de ongebreidelde kracht die leeft in de mensengeschiedenis. Ze

hopen op een betere wereld met meer humaniteit en levenskwaliteit voor allen ('This world should be a better place') en worden zich ondertussen bewust van de levenssappen die hun onherleidbare gestalte en karakter vormgeven – en waar ze vaak geen blijf mee weten, want hoe past het één (mijn particuliere bijdrage) nu eigenlijk op het andere (het universele doel)? De krachten van de kosmos grijpen chaotisch om zich heen in hun lichamen. Hun ziel ontbolstert zich in dat spel tot een eigen verhaal, tot een echt iemand. Een belangrijke factor die dat proces beïnvloedt, is de vrienden-groep. Gemeenschapsvorming heeft, zoals gezegd, een openbarend karakter. De zielen van jongeren schuren zich aan elkaar. Op een volstrekt nieuwe wijze (in elk geval anders dan in de confrontatie met hun ouders) worden jongeren vertellers van hun eigen verhaal. In een vreemd spel van aantrekking en afstoting, van erbij horen en zich afzonderen, leren ze het geheim van hun eigen leven verstaan. En toegegeven, hier spelen ook heel wat onheilzame spanningen mee, zoals pesterij, afwijzing, samsenspanning, minderwaardigheidsgevoel, enzovoort. En nogmaals, opdat jongeren maximaal zouden kunnen profiteren van hun groeiproces, is er professionele begeleiding en expertise nodig om het hoofd te kunnen bieden aan wat vaak onheilzaam is. Maar de ondertoon in die begeleiding moet er een zijn van welwillende bejegening of liefde: groei maar, leer maar, leef maar, geloof maar.

De aandachtige pelgrim die de abdij van Westmalle bezoekt en er enkele dagen verblijft, zal de schoonheid van God niet ontgaan zijn. Ongetwijfeld is die terug te vinden in de liturgie en de stilte, maar zeker ook in de horden fietsende jongeren op weg naar school. Staande met je rug naar de ingang van de abdij, uitkijkend over de parking naar de grote toegangspoort, kan je het 's morgens en 's avonds als in een kader zien voorbijtrekken: het bruisende leven van jonge mensen. Ze gaan en ze komen, als eb en vloed, ze fietsen van thuis naar school en 's avonds weer terug, ze keuvelen, ze ruziën, ze flirten, ze evalueren, ze maken plannen – kortom ze leggen getuigenis af van de beloftevolle schoonheid en van de schone beloften die in hen leven, van God zelf. Je moet er op tijd bij zijn om het te contempleren, anders mis je het. Het gaat zo aan je voorbij, zoals het leven zelf. Soms moet je er een gebedsdienst in de abdij voor laten...

Vijf prioriteiten

Thor, de kleine zanger en de Belgische inzending van 'Eurosong for Kids' in 2006 kwam van het Europese podium af en de pers sprong op hem toe. 'Alles is prima verlopen, ik heb erg genoten van mijn optreden', zei Thor. 'Maar nu ben ik moe en wil ik naar mijn bed. Tot ziens.' En weg was hij. Hij had voor de voetlichten van Europa gestaan, hij had zich met zijn zelfgeschreven liedje 'Een tocht door het donker' laten

invoegen in het commerciële raderwerk van de televisie. Maar nu wilde hij gaan slapen. Daar kon geen volwassene tegenop.

Onbevangen spelen en genieten van het leven. De ziel alle ruimte geven om te bewegen. Ingaan op de impulsen die anderen uitzenden. Voluit vertrouwen in de zinvolheid van de werkelijkheid. Leven in overgave. Zo gaan kinderen en jongeren om met het leven. Jammer genoeg wordt die kinderlijke en jeugdige onschuld steeds vroeger geneutraliseerd door volwassen betweterigheid. Kinderen moeten mee in de malle-molen van prestatie en concurrentie. Hun speelruimte wordt ingeperkt en voor hen gedefinieerd (van het Latijnse *finis*: grens). Hun relationele bewustzijn¹⁴, hun directe betrokkenheid op de leefomgeving, wordt vervangen door andere vormen van bewustzijn: dat de ene mens voor de andere een wolf is, dat je moet vechten voor je brokken, dat je hard moet werken om 'er' te komen (waar is dat dan?), dat de wereld geen speelplaats is, enzovoort. Maar kinderen en jongeren zijn krachtig: hun spirituele vlammetje is niet zomaar te doven.

Dat vlammetje kan ook als inspiratie dienen voor het spirituele verlangen van onze tijd. Een kind kan op een bepaald moment zeggen: 'Zo is het goed geweest, mijn handen zijn leeg.' Volwassenen hebben het moeilijk om te leven met open handen of een lege plek, met het idee van 'laat nu de nacht maar komen'. Ze hebben het moeilijk om te leven in overgave.¹⁵ Welnu, zij kunnen zich laten uitdagen door de ontvankelijke levenshouding van kinderen, door het zesde zintuig van kinderen dat gevoelig is voor de wonderlijke vanzelfsprekendheid van het bestaan. En zij kunnen nagaan hoe zij dat broze vlammetje kunnen koesteren en het stimuleren tot een laaiend vuur. Daartoe moeten ze prioriteiten stellen. Ik noem er hier enkele. Het zijn de vijf V's van de moderne opvoeder:

1. *Verschillig* opvoeden – laten zien dat je het verschil maakt, niet toegeven aan onverschilligheid, tonen waar je thuishoort.
2. *Verantwoordelijk* opvoeden – je laten aanspreken, responsief zijn, niet op een antwoord laten wachten, ook al is het onvolmaakt, en op jouw beurt vragen om de reactie van je kind.
3. *Verbeeldingrijk* opvoeden – verhalen vertellen over je eigen zoektocht, en kinderen en jongeren uitnodigen om zich te oefenen in morele verbeelding en humor.
4. *Verlangzaamend* opvoeden – rustig de tijd nemen om te beschouwen en te genieten, jezelf niet verliezen in de chaos van de virtuele realiteit, kinderen rust gunnen.
5. *Vurig* opvoeden – je passie laten zien, tonen waar en hoe je energie haalt uit de gensters en vonken van betrokkenheid bij anderen om je heen, je ziel laten mee resoneren met de grote verlangens van deze tijd.

Zondagmiddagrust

Van moderne opvoeders wordt veel gevraagd: zoals gezegd een beredeneerd standpunt, grote verantwoordingsbereidheid, communicatievaardigheid, pedagogische en didactische kwaliteiten, enzovoort. Maar het meest van al is liefde gevraagd: 'Ik zie je graag en wil dat jij uitgroeit tot een unieke persoonlijkheid, dat je de bestemming vindt die diep in je ziel wacht om geboren te worden.' Het ergste wat kinderen kan overkomen, zijn opvoeders die de moed hebben opgegeven en geen nieuwheid meer kunnen verdragen, die het niet toestaan dat kinderen eigen wegen gaan, andere wegen dan verhoopt door de volwassene. En toegegeven, het leven is soms complex. Kinderen kunnen gekke bokkensprongen maken in hun levensverhaal. Drugs, slechte vrienden, schoolmoeheid of een gevoel van minderwaardigheid kan veel stuk maken. Soms moeten ouders zich tegen hun kinderen beschermen, uit liefde. Onverschilligheid is echter de slechtste gids in de opvoeding. Het maakt dan geen verschil meer uit, wat men zegt of doet en of het bijdraagt tot het welzijn van het kind of de jongere in kwestie. De ziel van de opvoeder kan ook door een worm van verdriet aangetast zijn: door eigen kwetsuren in de jeugd, onvervulde verlangens, afgunst om de aantrekkelijke nieuwheid van de jeugd, verblinding door de jeugd als schoonheid van God. Of opvoeders kunnen beslissen niet meer op te voeden. Het werk is geleverd, de inspanningen zijn achter de rug. Men installeert zich op de zondagmiddagsofa, schakelt de dromen over een nieuwe toekomst voor de ziel (van ouder en kind tegelijk) uit en de televisie aan...

De Portugese schrijver Paulo Coelho omschrijft het aldus:

Je mag nooit ophouden met dromen.
De droom is het voedsel van de ziel,
zoals eten het voedsel van het lichaam is.
Vaak spatten je dromen uiteen
en draaien je wensen op niets uit,
maar toch moet je doorgaan met dromen,
anders sterft je ziel en dringt de liefde er niet in door...

Wanneer we dromen opgeven en tot rust komen,
hebben we heel even ook daadwerkelijk rust.
Maar de dode dromen beginnen in ons te rotten
en onze omgeving te verpesten.
We worden wreed tegen de mensen om ons heen
en ten slotte richten we die wreedheid tegen onszelf.

Op zekere dag bemoeilijken de dode, verrotte dromen
onze ademhaling en gaan we naar de dood verlangen,
de dood die ons moet bevrijden van onze zekerheden,
ons werk en die afschuwelijke zondagmiddagrust.¹⁶

Een *éminence grise* van de Amerikaanse religieuze opvoedingswereld vroeg mij onlangs hoe ik het zelf als professioneel godsdienstpedagoog stelde met de opvoeding van mijn kinderen. Goed, repliceerde ik, enigszins verbouwereerd. 'Ze doen je mooie theorieën ploffon met hun eigenzinnige en onvoorspelbare gedrag, niet?' was zijn wederwoord. Ik moest hem gelijk geven. Opvoeding is niet te plannen en niet te definiëren. Laat ik aan het eind van dit hoofdstuk over opvoeding zelf dat woord toepassen. Alles kan ook weer anders zijn. Er rest alleen nog stilte.

Noten

¹Naast tientallen artikelen in (veelal internationale wetenschappelijke) tijdschriften en verzamelwerken, reken ik drie monografieën tot mijn belangrijkste publicaties: *Een tijd van opvoeden. Moraal-pedagogiek in christelijk perspectief* (Acco, Leuven, 1995), *Bewogenheid in beweging. Een visie op de spiritualiteit van een christelijke school* (Licap, Brussel, 2003) en *Godsdienstpedagogiek van de hoop. Grondlijnen voor religieuze vorming* (Acco, Leuven, 2007). Doorheen dit wetenschappelijke werk loopt ook altijd de rode draad van de persoonlijke religieuze biografie en van mijn omgang met de opvoeding van onze kinderen en met de leertrajecten van studenten in Leuven, Tilburg en Dortmund.

²Mijn betrokkenheid in het buitenland, bij colleges, bij de Noord-Amerikaanse 'Religious Education Association', bij de in Engeland gevestigde 'International Association for the Study of Youth Ministry', bij projecten in Midden- en Oost-Europa (vaak op uitnodiging van de Raad van Europa), bij de zomer-academies aan de Universiteit van Tilburg en bij gastdocentschappen allerhande, heeft mij inzicht verschaft in de complexiteit van morele en religieuze vorming in een urbane en multiculturele context. De globale uitdagingen zijn universeel herkenbaar in de meest verschillende situaties. De lokale reacties erop zijn vaak verbluffend origineel en hoopvol.

³B. ROEBBEN, *Godsdienstpedagogiek van de hoop*, p. 12-16.

⁴Zie o.a. J. MASSCHELEIN en M. SIMONS, *Globale immuniteit. Een kleine cartografie van de Europese ruimte voor onderwijs*, Acco, Leuven, 2003; B. BANNING, *Onderwijsdier in hart en nieren* (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 3, noot 26).

⁵A. DILLEN, *Geloof in het gezin? Ethiek, opvoeding en gezinnen vandaag*, LannooCampus, Tiel, 2006.

⁶B. ROEBBEN, o.c., p. 59-81.

⁷B. ROEBBEN, o.c., p. 244.

⁸B. ROEBBEN, *Een tijd van opvoeden*, p. 207-274.

⁹Dit is de grond van de mystagogisch-communicatieve benadering van elke vorm van geloofsopvoeding, een benadering die ik in mijn *Godsdienstpedagogiek van de hoop* (p. 113-120) 'narthicaal' heb genoemd.

¹⁰S. VAN ERP, 'De dans als vrijplaats van de schepping. Een systematisch-theologisch perspectief op de godsdienstpedagogiek', *Narthex. Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 7, (2007) 1, p. 22-28, hier p. 28.

¹¹J. BASTIAENS, 'Eerste verkondiging in de bijbel: Hoor Israël', *Pastoralia* (januari 2008), p. 8-10, hier p. 10.

¹²S. VAN ERP, o.c., p. 27.

¹³Twee kleine voorbeelden om duidelijk te maken hoe basaal zo'n leerproces kan zijn: tijdens de Wereldjongerendagen vroeg een meisje van zestien aan de jongerenpastor waarmee die jongeren rondom haar bezig waren. Zij baden. 'Kan ik dat ook leren?', vroeg ze. Hij heeft haar toen in het gebed geïnitieerd (zie M. BOLLERMAN, 'Wereldjongerendagen', *Praktische Theologie* 33, (2006), p. 348-353). Jongeren leren het soms ook aan elkaar: onlangs kwam ik enkele jongeren tegen in de abdij van Westmalle die daar verbleven om te studeren maar ook om van elkaar te leren wat stilte en bidden is en wat het met hen doet. Zie in dit verband ook de reflecties over *untaught bodies* in hoofdstuk 1. Zie ook T. ZONDERVAN, 'Over persoonlijk gebed en meditatie bij jongeren', in T. ZONDERVAN (red.), *Bricolage en bezieling. Over jongeren, cultuur en religie*. Altiora, Averbode, 2008, p. 103-124 en M. ZAHN, 'De heelheid van het leven proeven. Kloosterbezoek als wederzijdse confrontatie', *ibid.*, p. 43-60.

¹⁴D. HAY en R. NYE, *The Spirit of the Child*, Harper Collins, Londen, 1998.

¹⁵Onlangs hoorde ik een palliatieve verpleegster vertellen dat het leven loslaten, juist in het aanschijn van de dood, een nieuwe dimensie kan krijgen en mensen juist dan (leren) zeggen: 'Het is goed geweest, ga nu maar.'

¹⁶P. COELHO, *De weg naar het zwaard. Dagboek van een magiër*, Singel Pockets, 1999.

HOOFDSTUK 6

TOEWIJDING IN TALENTEN OVER ARBEID

Pijnhoop (vrij naar Lc. 2,29)

*Als ik straks doodga, alleen hier in dit godverlaten oord,
zul jij dan acht op me slaan?
Heb jij mijn zuchten en kreunen gehoord?*

*Zonder paleis, zonder standbeeld in de regen,
de symfonie nog onvoltooid,
het slotakkoord nog niet gespeeld. Leren sterven doe ik nooit.*

*Al die gezichten die mijn ziel een spiegel voorhielden,
ze komen voorbij en stralen hun warmte op me af.
Hoe node kan ik hen loslaten, hier aan de afgrond van het graf.*

*De kinderen spelen in het park alsof hun leven ervan afhangt.
Zo is het goed, zo zal het zijn.
'Laat nu, Heer, zoals U hebt beloofd,
uw dienaar nog een tijdje blijven'
hier in dit heerlijke oord van hoop en pijn.*

(8 mei 2007)

Geleefde vraag

Voor een laatmoderne mens is arbeid een ambivalent gegeven. Enerzijds biedt deze hem de kans om op een unieke en gepersonaliseerde wijze zin te geven aan zijn aardse bestaan, want van het leven na de dood heeft hij allang afscheid genomen en hoeft hij niets meer te verwachten. Anderzijds betekent arbeid vervreemding van zichzelf, want de mens moet zich permanent conformeren aan de standaardprocedures, kerncompetenties en kwaliteitseisen die voorgeschreven zijn op de werkvloer. De overheid reguleert de arbeidsverdeling en stimuleert werkgevers met allerlei maatregelen om hun werknemers gemotiveerd te houden, elk op zijn eigen functieniveau, met eigen loon naar werken en/of loopbaanontwikkelingskansen.¹ In beide gevallen, met geld en competenties, wordt het succes van een persoonlijke carrière afgemeten aan uitwendigheden – snel gewin en groot aanzien. Je hemel verdienen hoeft niet meer, hoogstens hoop je op een hemel op aarde. Maar hoe die er uitziet wordt bepaald door het grootkapitaal. Hoe vrij zijn we eigenlijk? En hoe zit het met de ziel van de arbeid?

Mensen werken voor hun levensonderhoud en levensvervulling, dat spreekt voor zichzelf. Maar wordt er ook nog nagedacht over wat het betekent te werken aan een leefbare wereld voor allen? Is er een gemeenschappelijk visioen over een betere wereld? En vinden mensen elkaar nog in hun werk, onderweg daar naartoe? Vaak heb ik de indruk dat door functionele differentiatie de wereld verschrikkelijk complex geworden is. De een begrijpt het werk van de ander niet meer. Wederzijdse transparantie en doordringbaarheid gaan verloren. Echt samenwerken wordt onmogelijk. Bij het verlaten van het ondergrondse station aan de universiteit van Dortmund lopen de technici naar links en de hermeneuten naar rechts. Ze zullen elkaar die dag niet ontmoeten, laat staan samenwerken, alle mooie interdisciplinaire projecten ten spijt. Hebben mensen overigens zin in hun werk? Blijft er tijd over voor het primaire proces, voor het werk zelf in plaats van het verantwoorden van het werk (in tijdschrijven, rapportering, portfolio's, competentielijstjes, enzovoort)? Ik heb meer dan eens gehoord van gepensioneerde collega's dat zij eindelijk tijd vonden om datgene wat zij graag deden en goed konden ook daadwerkelijk te doen – tijdens de actieve loopbaan was daarvoor geen tijd en vaak ook geen energie meer over. Mensen verdoen dus veel van hun kostbare tijd met verantwoorden wat ze doen met hun tijd. En de rest is voor later. Als er tenminste nog een later volgt...

Geld en talenten

Arbeid is niet alleen levensnoodzakelijk maar voor velen ook levensvervullend. Dat wordt duidelijk wanneer de dreiging van werkloosheid, werkonbekwaamheid of pensioen de kop opsteekt, of wanneer men voortijdig van de job gehaald wordt. Mensen willen erbij horen tot het einde, niet onderweg uit de boot vallen. Zij willen iets afronden, een eindproduct realiseren, erkend worden om het verschil dat zij hebben gemaakt in hun leven. 'Een standbeeld hoeft niet, maar wat moet ik met een onvoltooide symfonie?' aldus het gedicht bij het begin van dit hoofdstuk. Arbeid brengt rust, maar ook ambivalentie en onrust. De aarde waarop mensen werken en liefhebben is een 'heerlijk oord van hoop en pijn'. De gemoedrust waarvan sprake in hoofdstuk 2 wordt doorkruist door de onrust die aan de arbeid kleeft. Geld, aanzien, promotie, macht of een betere wereld zijn de drijfveren om in beweging te blijven. Een mensenhart is onrustig en wil zich in en door de arbeid bewijzen, door scheppend aanwezig te zijn in de wereld: dat het klopt, dat het vurig en energiek is, dat het vooruit wil, dat het schepper naast God wil zijn, enzovoort. Het blijkt moeilijk om die gepassioneerde energie te kanaliseren. Sommigen laten zich overweldigen door de verleiding van het werk. Sommigen zijn verslaafd aan werk. Anderen vluchten in hun werk. Velen hebben het moeilijk om het midden te houden tussen gezin en arbeid: ze zijn trots op hun werk, vinden echter dat ze ondertussen te weinig thuis zijn, krijgen schuldgevoelens daaromtrent en gaan zich op de duur ook schuldig voelen voor het feit dat ze plezier vinden in hun werk.

Verskil moet je niet maken, verschil mag je maken. Het is je toegestaan. Je mag je talenten (laatmodern vertaald: je competenties) inzetten en ze te gelde maken (denk aan de parabel van de talenten in Mt. 25,14-30). Het is beter het leven op te zoeken waar het te vinden is, vooral in je talenten, dan negatieve energie te stoppen in wat niet werkt. Ik sta er soms verbaasd van hoe (deels door slechte organisatie, deels door een gebrek aan arbeidsethos) de talloze talenten in een groep niet of verkeerd gebruikt of zelfs vergooid worden, omdat mensen niet in beweging komen en zich niet laten aansteken door het vuur van de passie van een gezamenlijk project. Soms zitten hele dure specialisten uren- of dagenlang samen tijdens een conferentie, zonder dat zij aan het eind enige inhoudelijke vernieuwing kunnen vaststellen. Zonde van het weggegooid geld, van de tijd en van de creativiteit die zich niet heeft kunnen of willen ontplooiën. Een ander fenomeen in dit verband zijn de uitgebluste veertigers die de job van hun leven gevonden hebben en zich niet meer laten overhalen om over het spreekwoordelijke muurtje te kijken. Zij hebben alles al gezien, alles al meegemaakt, er is niets nieuws onder de zon. En de zondagmiddagrust wenkt, want de week was zwaar, weet je wel... Wie niet meer droomt, zal ook geen nieuwe start meer maken.

De moedeloosheid knaagt dan als een worm aan de ziel. Opnieuw beginnen hoeft niet meer, het leven heeft toch niets nieuws meer in petto. Alles is al gepasseerd. Men is op sterven na dood. Soms is de schok van een nakende werkloosheid ontvullend, maar revitaliserend tegelijk, een vloek maar ook een zegen: men moet zijn leven weer in handen nemen.

Geleefd geloof

Een brede maatschappelijke discussie over zin en betekenis van de arbeid is dringend gewenst. Dat debat mag men niet overlaten aan hen die gestandaardiseerd gedrag voor mensen ontwerpen en van hen afdwingen. Mensen willen gewoon gelukkig zijn en in hun werk levensvoldoening vinden, werk op eigen maat, werk waarin ze goed zijn en dat ze graag doen. Mensen hebben er recht op trots te zijn op hun werk. Dat dit een fundamenteel mensenrecht is, ervoer ik een tijdje geleden toen de houder van een plaatselijk restaurant in een voorstedelijke buurt van Dortmund me vertelde over hoe de overheid hem plaagde met allerlei reguleringen. Hij vond dat de ziel uit zijn werk gehaald werd. En wat erger was, hij begon aan zichzelf te twijfelen. Hij vroeg zich namelijk af of het eigenlijk nog van deze tijd is een ziel in je werk te willen steken. 'Er is geen hartelijkheid meer, wat moet ik met mijn hart?' vroeg hij zich wanhopig af. Ik had medelijden met hem, want hij vond er diepe levensvreugde in om mensen van dienst te zijn, om het hen naar hun zin te maken, om goed te zijn, zo goed mogelijk met de hem toevertrouwde talenten.

Wat mensen met hun arbeid bewerken en waaraan hun hart zich verbindt, heeft het karakter van iets zeer kostbaars. Men wil goed doen, deugdzaam handelen en er rechtmatig voor beloond worden. Goede arbeid bevordert humaniteit en is in humaniteit verankerd. Geloof heb je als dusdanig niet nodig in de arbeid. De zin van volwaardige arbeid spreekt voor zichzelf: men kan hem aflezen uit het arbeidsproces. En kritiek op mensonwaardige arbeid komt ook voort uit de beleving zelf van de arbeid. En toch kies ik ervoor om ook hier het geloof ter sprake te brengen, in het bijzonder als kritische stem tegen die vormen van arbeid die talenten niet respecteren en levensvreugde (of het hart) ontnemen. Talenten beschouw ik als tekens van God die je erop wijzen waarin je echte sterkte ligt, je trots en je kracht, waarin de ontwikkeling van je eigen stand-punt af te lezen is, waarin je ziel steekt. Talenten zijn jouw unieke plek van verbondenheid met de schepping. Vanouds is dit spanningsveld tussen genade en vrije wil een thema uit de theologie. Met hun vrije wil, met hun talenten en hun arbeid om die talenten te gelde te maken, zijn mensen medeschepper van de schepping. Zij

spelen in op wat hun geschonken is, zij spelen in op genade. En in dat spel brengen zij eer aan de Schepper. Zoals al eerder vermeld ligt de eer van God in de levende, in dit geval de door arbeid zinstichtende mens. Dat mijn identiteit een 'geschonken identiteit' (Norbert Mette) is, dat mijn talenten mij in de schoot geworpen zijn als zuivere genade, maakt me vrij van een 'oververhit verantwoordelijkheidsgevoel' (Godfried Danneels). Ik hoef niet meer verkrampd vast te houden aan wat ik ben en wat ik kan, ik ben in wat ik ben en kan, reeds lang graag gezien, vanaf het begin van de schepping bij wijze van spreken. De impuls tot het werken aan een nieuwe wereld wordt daarmee niet afgezwakt, maar van zijn ideologische angel ontdaan.² Niemand kan mij dwingen om vrij te worden in de arbeid, want ik ben al vrij, lang voordat ik aan de arbeid begon. In de arbeid maak ik de vrijheid waar, niet omdat ik de procedures daartoe nauwgezet volg, maar omdat ik mijn talenten mag waarmaken. Ik materialiseer en geef door wat ik ontvangen heb.

Verantwoordelijkheid en verbeeldingskracht

Dit is tevens de diepe betekenis van het begrip verantwoordelijkheid: als mens geef ik antwoord op een vraag die van elders komt. Er klinkt een aanspraak uit de werkelijkheid die me oproept om in beweging te komen, te gehoorzamen en het beste van mezelf te geven. Die aanspraak komt op me toe vanuit het gelaat van de ander (Emmanuel Levinas). In de ontmoeting ervaar ik de oproep om werkelijk gastvrij te zijn, mijn huis open te stellen, het haardvuur te ontsteken en het eten klaar te maken voor de vreemdeling – met andere woorden hem te herbergen. Ik kan intentioneel beslissen die oproep naast me neer te leggen of erop in te gaan. Ik kan echter niet beslissen om die oproep al dan niet te horen. Deze ethische drang in de mens – waarvan Levinas beweert dat ze aan het zijn van de mens voorafgaat en het zijn van de mens fundeert – is onherroepelijk en vraagt om antwoord. Dat antwoord is arbeid, in de diepste zin van het woord: je talenten te gelde maken door ze te gebruiken en te cultiveren, voor het welzijn van de ander en jezelf. 'Van iedereen aan wie veel gegeven is, zal veel worden geëist, en hoe meer aan iemand is toevertrouwd, des te meer zal van hem worden gevraagd.' (Lc. 12,48) Verbeeldingskracht en verantwoordelijkheid komen hier samen. Goed luisteren naar de vraag van de ander, zich verplaatsen in zijn situatie en de eigen verbeeldingskracht aanspreken om samen een uitweg te vinden, zijn de componenten van zinvolle arbeid. Die verbeeldingskracht is op haar beurt niet zonder verantwoording. Niet alles is immers passend in deze of gene situatie, er is overleg nodig, kritisch inzicht en afweging. Zonder verbeelding geen creatief antwoord, zonder verantwoordelijkheid geen goede verbeelding, en zonder het samenspel van beide geen goede arbeid.³

Verantwoordelijkheid opnemen in de zorg voor de ander en daarbij verantwoordelijk zijn voor je eigen mentale huishouding – je talenten cultiveren – is voor een christen een kwestie van religieuze toewijding. In de zorg en de arbeid geeft hij gehoor aan een diepere roeping, namelijk die van ‘een nieuwe hemel en een nieuwe aarde’. Hij activeert het beste in zichzelf voor het welzijn van de wereld. Louter persoonlijk gewin voldoet hem niet. Wie talenten beschouwt als gaven, wil vooral een doorgeefluik zijn voor dat welzijn naar anderen. Zijn handelen wordt dan heilshandelen, zijn arbeid getuigenis van deugdzaamheid, zijn idealen een niet klein te krijgen drang om de wereld te verbeteren. Deze opvatting over arbeid is Bijbels: met zijn handelen in de wereld neemt de mens deel aan het heilshandelen van God. In de tussenmenselijke ruimte van ontmoeting en handeling (Martin Buber) gebeurt het wonder: God zelf speelt mee. Een derde partij nestelt zich in de tussenruimte, zendt de ander op mijn weg en maakt tegelijk in mij de mogelijkheden wakker om de ander goed te doen.⁴ De Bijbel beschrijft dit komen van de Derde als een vorm van zacht insijpelen. De taal van de profeet Jesaja is hier bijzonder beeldrijk. Jesaja relateert de menselijke bezigheid, plaatst haar in een ruimer scheppingskader en ontdoet haar, zoals gezegd, van haar absoluutheidspretenties. Alles wat mensen maken en produceren, alles wat zij in beweging brengen om iets te realiseren waar zij trots op zijn, voor zichzelf en anderen, komt uiteindelijk voort uit de kracht van de schepping, voor de Bijbelse mens uit God zelf.

Mijn plannen zijn niet jullie plannen,
en jullie wegen zijn niet mijn wegen – spreekt de Heer.
Want zo hoog als de hemel is boven de aarde,
zo ver gaan mijn wegen jullie wegen te boven,
en mijn plannen jullie plannen.
Zoals regen of sneeuw neerdaalt uit de hemel en daarheen niet terugkeert
zonder eerst de aarde te doordrenken,
haar te bevruchten en te laten gedijen,
zodat er zaad is om te zaaïen en brood om te eten –
zo geldt dit ook voor het woord
dat voortkomt uit mijn mond:
het keert niet vruchteloos naar mij terug,
niet zonder eerst te doen wat ik wil
en te volbrengen wat ik gebied.
Vol vreugde zullen jullie uittrekken en in vrede zul je huiswaarts keren.
Bergen en heuvels zullen je juichend begroeten,
en alle bomen zullen in de handen klappen.
(Jes. 55,8-12)

Gods economie is van een andere orde dan de menselijke economie, het is een heilseconomie. Wie met zijn handelen wil deelnemen aan deze uitdaging, wie verder wil kijken dan de dagelijkse sleur van de arbeid en zijn ogen wil richten op het visioen van vrede en gerechtigheid voor allen, moet zich trainen in ontvankelijkheid voor de Derde. De Nederlandse spiritualiteitstheoloog Kees Waaijman gebruikt een economisch (van het Griekse *oikos*, huis) begrip voor die oefening in ontvankelijkheid. In het spoor van Levinas geeft hij aan hoe in de joodse mystiek de ethische betrokkenheid naar buiten fundamenteel verankerd is in de spirituele aanwezigheid of inwoning (*sjechina*) van het vreemde naar binnen, in het eigen huis. ‘De goddelijke Inwoning gaat vooraf aan iedere inkeer, aan iedere woning. Zij heeft mij altijd al welkom geheten. Zij, het stille Gelaat dat mij naar binnen uitnodigt, maakt mij open voor het Gelaat, dat mij van buitenaf benadert en aanspreekt. Zij maakt mij geschikt het Gelaat van de ander te ontvangen.’⁵ Het insijpelen of de inwoning zijn op zichzelf sterke materiële begrippen die de menselijke arbeid in een transcendent perspectief plaatsen en herijken.

Sabbat en schepping

Voor de Bijbelse mens is er één dag per week die voorbehouden is om die diepere dimensie van de arbeid, van goddelijke inwoning in de arbeid, te honoreren: de sabbat.⁶ Deze dag is een vrije dag, in de letterlijke zin van het woord: vrij van de beslommeringen van de arbeid, vrij voor het eren van de goddelijke inwoning in de mens, vrij *vanuit* het heilshandelen van God. Op deze dag is er volop ruimte om terug te keren naar de oorsprong en zin van het werk en eer te brengen aan de Schepper die ons vraagt om door ons werk deelgenoot te zijn aan de schepping. Voor de joden is de sabbat als onderbreking van het alledaagse een erezaak. Zij hebben hem met regels omkleed om ervoor te zorgen dat mensen zich er bewust voor vrij houden. De sabbat is er voor de mens, dat hij de verslaving van het werk zou inzien, dat hij zichzelf rust zou gunnen en zich zou kunnen realiseren waar hij in godsnaam mee bezig is. Het wordt echter heikel wanneer dit regelsysteem de bovenhand krijgt op de ervaring van vrijheid en men het gevoel krijgt opnieuw verslaafd te raken, maar nu aan de regeltjes die de ontspanning regelen. Ook Jezus erkent de regelgeving, maar keurt de onverzettelijkheid van de Farizeeën af die wel bij de regeltjes zweren, maar ondertussen het middelpunt van de sabbat uit het oog verliezen: de mens die vrij wordt om eer te brengen aan God en vrij wordt van regeltjes die hem voorschrijven hoe hij eer moet brengen aan God. Het is de mens, de geheelde en vrije mens, die eer brengt aan God, niet de door regels verkrampete mens. Jezus geneest mensen op sabbat (bijvoorbeeld Mt. 12,9-15) en verantwoordt zich – ‘De sabbat is er voor de mens, en niet de mens voor de sabbat.’ (Mc. 2,27).

Wie altijd maar werkt voor eigen voordeel, ziet het nut van de sabbatsrust wellicht niet in, een vrije dag om even te toetsen hoe het gesteld is met zijn talenten en met het kostbaarheidskarakter van zijn arbeid (Waarvoor doe ik het allemaal?). Hij wil alleen maar meer presteren en het eigen kapitaal vergroten. En laat ons eerlijk zijn: wie heeft het vandaag makkelijk met onderbreking, stilte, ontvankelijkheid? Wie is niet vooral geïnteresseerd in een actief bestaan dat men moet verdienen met arbeid, met inzet, met ononderbroken aandacht, met prestaties, zelfs in de ontspanning? Verlangzaming is voor sommigen niet alleen onhaalbaar – ze kunnen het niet meer – maar ook niet wenselijk – ze willen het niet meer. Ik stel dat vast bij vele tijdgenoten en ook bij mezelf. Zoals gezegd, de ontnuchtering komt maar wanneer de vanzelfsprekendheid van de arbeid plots doorbroken wordt – door burn-out, werkloosheid, pensioen, ziekte of dood.

Geleefd inzicht

Een beetje sabbat kan geen kwaad, zullen sommigen beweren, om daarna des te beter te presteren. Een beetje relaxen is ideaal om daarna des te assertiever op de werkvloer te verschijnen. En de voordelen die aan het werk verbonden zijn, wil men ook niet missen: een firmawagen, een laptop, een mobiele telefoon, kinderopvang en gratis maaltijden op het werk. Ze maken het leven aangenaam. Dat de werkgever op die manier een goedkope rechtstreekse verbinding heeft met zijn werknemer, ziet men niet. In grote steden worden woontorens vastgeklonken aan bureauruimten. Zij die van buiten komen, van de zogenaamde buitenlucht in de agglomeraties, brengen dagelijks uren in de file door om bij de werkplek in de binnenstad te geraken. De verkeersopstoppingen in de Nederlandse Randstad en tussen Antwerpen en Brussel breiden zich stelselmatig uit over de Lage Landen. De stad is, zoals gezegd in hoofdstuk 4, *the place to be*: hier vinden de internationale transacties plaats die zo ingewikkeld geworden zijn dat onze ethische en levensbeschouwelijke categorieën niet meer van toepassing lijken. Misschien is het inderdaad wel zo dat deze complexe wereld niet meer toegankelijk is voor enige andere reflectie dan die van de markteconomie zelf. Is er nog ruimte voor vrijheid: voor het goede, ware en schone? Of is de kolonisering van de leefwereld zover doorgeschoten dat die vraag zelfs niet meer gesteld kan worden?

Zien, oordelen, handelen

Ik stel deze vraag toch en realiseer me dat ik ze als gelovige stel, staande in een lange traditie van 'lege handen'.⁷ En er zijn nóg vragen. Draagt onze arbeid bij tot een betere wereld of dient ze enkel en alleen het eigenbelang? Kunnen we onze autonomie, onze zelfredzaamheid, opnieuw herijken vanuit een ervaring van verbondenheid met anderen of verliezen we ons in zelfgenoegzaamheid? En waar halen we de inspiratie vandaan om anders te leven en te denken? In de tijd van de Katholieke Actie, de jaren vijftig van de vorige eeuw, gebruikte men in de arbeidersbeweging het adagium zien – oordelen – handelen, als leidraad om na te gaan wat een christen in een bepaalde arbeidssituatie te doen stond met het oog op het gemeenschappelijke welzijn. Hij moest de situatie scherp waarnemen, voor en tegen van een bepaalde beslissing beoordelen vanuit zijn christelijk interpretatiekader en dan passend handelen. Die beslissingslijn was vanzelfsprekend christelijk. Vooral het oordelen was ingegeven door wat men thuis en in de kerk aan christelijke opvoeding had meegekregen. Dat solidariteit en naastenliefde daarin een grote rol speelden, hoeft geen betoog. Vandaag is de vanzelfsprekendheid van zo'n interpretatiekader niet meer voorhanden. Beslissingen nemen is complex geworden omdat de situaties ingewikkeld zijn en vaak heel ingenieuze waarnemings- en beoordelingsmechanismen veronderstellen, maar ook en vooral omdat het ons ontbreekt aan een visioen van solidariteit en gemeenschappelijk welzijn. Mocht dat er zijn, dan zouden we zeker ook wegen vinden om met de complexiteit om te gaan. Nu ontbreekt ons de verbeeldingskracht om arbeid, het gebruik van talenten, verantwoordelijkheidsbesef en de noodzaak van de sabbatsrust te zien in een ruimer perspectief van broeder- en zusterschap. Talenten zijn beroepskwalificaties geworden, verantwoordelijkheidsbesef is proceduregetrouwheid en systeemimmanentie geworden, sabbatsrust is verworden tot een snelle hap van intensieve rust (bijvoorbeeld snel even over en weer naar de Alpen voor een skivakantie of naar de Dominicaanse Republiek voor gegarandeerde zonneshijn) om even uit het systeem te stappen en nadien des te beter weer erin te functioneren... voor eigen gewin of voor het gewin van de baas.

Nu de trits zien – oordelen – handelen niet meer als leidraad functioneert, moet er een nieuwe inspiratie gevonden worden om verantwoordelijk te handelen in een solidair perspectief. Opdat de breedte van onze aandacht gegarandeerd zou blijven, is naar mijn oordeel een nieuwe diepte voor onze aandacht nodig. Die is te vinden in de deugd van de verbondenheid: talenten kunnen aan elkaar gekoppeld worden, mensen kunnen verbeeldingskracht inoefenen door gezamenlijk aan een project te werken, het deugddoende karakter van de sabbat kan men beleven door gezamenlijk het werk te laten voor wat het is en te genieten van de schepping. De deugd van de verbondenheid

veronderstelt de keuze voor deze nieuwe gezamenlijkheid. Ik ben ik dankzij jou. En jij bent jij dankzij mij. Mijn bestemming ligt mede in jouw handen en de jouwe ligt mede in mijn handen. We moeten de vreugde hervinden van samen aan een project te werken en er ons hart in te steken. We moeten weer zicht op het geheel krijgen, hoe elkeen zijn bijdrage levert aan het geheel. Zoals gezegd, dat veronderstelt precies het cultiveren van de eigen talenten. Het is dus een kwestie van anders zien, anders oordelen en anders handelen, in het bijzonder vanuit het perspectief van de ander, en daarin het beste van onszelf te steken. In de synergie van mezelf en de ander kunnen we iets gewaarworden van de inwoning of het insijpelen van het goddelijke in ons. Er is geen voorgegeven God meer die ons influistert wat te doen. God laat zich ontdekken in de ontmoeting met de ander – en vraagt: 'Wil je mijn vriend, mijn naaste worden?' (aldus Lc. 10,25-37).⁸

Alles van waarde is weerloos

Het goede, ware en schone laten zich maar zien in de feitelijke beleving ervan. Ze worden door mensen gematerialiseerd. De deugd van verbondenheid is niet los verkrijgbaar. Ze moet daad-werkelijk gerealiseerd worden. Iets wat echt van waarde is, wat universeel als goed gezien wordt, is weerloos. Wanneer mensen het niet oppakken, gebeurt het niet. Wie de mond vol heeft van liefde, maar die niet in kleine en concrete daden omzet voor zijn naaste, is 'een dreunende gong of een schelle cymbaal', zegt de Schrift (1 Kor. 13,1).⁹ Ik houd dus een pleidooi voor een nieuwe deugdzaamheid en gemeenzaamheid – en meen dat van daaruit ook een nieuw besef van transcendentie kan groeien. Men zal daartegen opwerpen: probeer je dan toch weer niet een maatschappelijk probleem (gebrek aan solidariteit) op te lossen door terug te grijpen naar een geloofspositie die er ook niet meer is of minstens niet meer door iedereen gedeeld wordt (gebrek aan transcendentiebesef), die je dan eerst wil herstellen door weer te pleiten voor menselijke solidariteit? Is dat geen kwadratuur van de cirkel? Neen. Ik pleit namelijk voor een *nieuwe* vorm van verbondenheid of gemeenzaamheid, die zo *oud* is als de straat, namelijk die van de toewijding aan de waarheid, van de trouw aan het gegeven woord en van de onvoorwaardelijke overgave aan het verbond dat men is aangegaan. De waarheid is niet langer gegeven, ze is gezamenlijk te ontdekken. Daar staan we vandaag voor. Terugvallen op oude zekerheden of gesloten geloofssystemen zal niet meer getolereerd worden. En dat is maar goed ook, want een nieuw broeder- en zusterschap in verscheidenheid en verschilligheid moet ontstaan. Tenminste, dat durf ik te hopen. Ik zal de eerste zijn om toe te geven dat dat een ideaal is. De werkelijkheid is weerbarstig en moeilijk. Mensen maken fouten en verliezen zich in zelfbedrog. Maar het lijkt me de enige vitale uitweg, nu we beland zijn in een door-

geschoten moderniteit – lees: postmoderniteit. Midden in een tijd van overdreven individualisering en autonomisme klinkt de vraag: 'Goed, je wilt iemand zijn, maar wie is dan die iemand die niemand nodig schijnt te hebben?'

Concreet betekent dit dat in de wereld van de arbeid nieuwe projecten ontwikkeld moeten worden waarin mensen echt samenwerken, liefst in levende lijve en niet via *communities* op het internet. In de middeleeuwen waren arbeiders kathedraalbouwers, velen van hen waren hun leven lang bezig met dat ene project. Vaak gebeurde het dat iemand overleed voor het gebouw klaar was en de fakkel moest doorgeven aan de volgende generatie. Hier was zeker sprake van diepe verbondenheid. Is er ruimte in onze bedrijven voor gemeenschapsvorming waaruit nieuwe verbondenheid kan ontstaan? De bedrijfsethicus Johan Verstraeten is van oordeel dat hier een toekomst ligt voor leiderschap in het bedrijf: 'Tegenover de postmoderne berusting en stellingname dat het niet langer mogelijk is om mens en wereld vanuit blauwdrukken te manipuleren, staat de ontdekking van de strategie van de kleine stappen die kwalitatief inwerken op het geheel en uiteindelijk ook dat geheel veranderen.'¹⁰ En hoe zit het met de begeleiding van burn-out in de bedrijven, een deels natuurlijk proces dat vele veertigers op de zondagmiddagsofa doet belanden, maar voor velen ook een echt ziektebeeld betekent, vaak al op veel jongere leeftijd? Vinden mensen doorheen hun werk weer zin in het leven of is daar iets anders voor nodig? En om nog een stap verder te gaan, hoe zit het met het aanscherpen van de spiritualiteit in de professionaliteit van onze toekomstige arbeiders en kademensen? Worden zij uitsluitend voor kapitaalvermeerdering ingezet en opgeleid, of wordt in hun beroep ook hun roeping aangesproken en gecultiveerd? Het kan toch niet zijn dat alleen in de zorg en het onderwijs mensen met een roeping te vinden zijn. Die zijn er ongetwijfeld ook in andere sectoren, denk maar aan de restauranthouder in Dortmund. Ik stel voor dat we jonge mensen aanmoedigen om een dagboek aan te leggen waarin ze de groei van hun professionele roeping beschrijven. Hun eenzaamheid – het luisteren naar hun hart, het gewaar worden van hun individualiteit en talenten – kan tot sterkte worden. Zoals reeds betoogd in hoofdstuk 5 is het protest van jongeren vaak te wijten aan het feit dat niemand hen vraagt waar hun passie ligt, waar hun roeping ligt, waar ze willen voor gaan, ten einde toe. Ik sta telkens versteld van de antwoorden die studenten geven wanneer ik hen de vraag voorhoud: 'Waarom wil jij leraar worden?' Jonge mensen mag men niet aan economische krachten overlaten, daarvoor dienen zij niet. Zij dienen voor zichzelf, om iemand te worden, iemand voor een ander. Men moet hen overlaten aan zichzelf, opdat zij de verteller en de schrijver kunnen worden van hun eigen verhaal, van hun eigen geheim, van hun eigen oorsprong en bestemming. Dat verhaal is heilig. De ontheiliging ervan is een schending van de mensenrechten.

Bij wijze van besluit. Twee jaar geleden kreeg ik de kans om vier maanden sabbatsverlof te nemen, in de overgang van de ene werkplek (Tilburg) naar de andere (Dortmund). Ik had grote plannen gemaakt, maar realiseerde me al snel dat allerlei duistere krachten me daarin tegenwerkten. Grappend met een collega kwam ik tot deze definitie van het sabbatsverlof: te veel demonen, te weinig tijd, te goede wijn. Noodgedwongen moest ik mijn plannen herzien en weer leren luisteren naar mijzelf, naar mijn levensverhaal, mijn ziel, mijn talenten, mijn geheim. Ik realiseer me nu dat ik toen kostbare tijd in de schoot geworpen kreeg om terug te keren naar de kern van mijn bestaan en weer als water doorzichtig en doorlaatbaar te worden voor de bron van mijn bestaan. Die tijd was één langgerekte zondag, met veel tijd om de Schepper te eren en met een verleidelijke sofa om in weg te duiken, als ik mezelf weer eens tegenkwam...

Noten

¹Ik baseer me hierbij op de analyse van B. PATTYN, 'Competenties en ideologie. Het dictaat van een expanderend concept', *Ethische Perspectieven* 17, (2007), p. 422-435, hier p. 426-429.

²N. METTE, *Praktisch-theologische Erkundungen* 2, Lit-Verlag, Münster/Hamburg/London, 2007, p. 179-203, hier p. 195.

³De term 'responsible imagination' ontleen ik aan Sharon Daloz Parks (geciteerd door M. Hess, 'Practising Attention in Media Culture', in J.P. MITCHELL en S. MARRIAGE, *Mediating Religion. Conversations in Media, Religion and Culture*, London/New York, p. 133-142, hier p. 136-138). De dialectische tegenpool 'imaginative engagement' vond ik bij R. KUNZMAN, 'Imaginative Engagement with Religious Diversity in Public School Classrooms', *Religious Education* 101, (2006), p. 516-531. Interessant hierbij is dat beide termen ter sprake komen in een vormingssituatie. Jonge mensen moeten verantwoordelijkheid leren en dat kan wellicht het best gestalte krijgen in een opleidingssituatie voor de arbeid.

⁴A. VAN HEIJST, *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*, Klement, Kampen, 2006.

⁵K. WAALJMAN, 'Waar de godheid wese. Innerlijkheid in de mystiek', *Tijdschrift voor Geestelijk Leven* 52, (1996), p. 627-637, hier p. 633-634.

⁶De protestantse kerk in Duitsland heeft van de zondagsrust een speerpunthema gemaakt: voor meer informatie, zie www.sonntagsruhe.de (toegang op 26 september 2008).

⁷Ik realiseer me dat de kerk waarvan ik deel uitmaak, zich in dit thema ook meermaals vergist heeft en historische blunders heeft begaan. Zij was en is niet altijd zelf een voorbeeld van zelfgave. Vaak heeft zij zich vastgehecht aan aards gewin, aan politieke en geestelijke macht. Maar altijd weer zijn er profeten opgestaan in de kerk die ommekeer predikten en weer aansloten bij de oorspronkelijke traditie van de lege handen.

⁸Cf. J. JANS, 'Zichzelf als naaste', in K.-W. MERKS en N. SCHREURS (red.), *De passie van een grensganger. Theologie aan de vooravond van het derde millennium*, Ten Have, Baarn, 1997, p. 227-236.

⁹Volgens Ricoeur is het zelfs goed mogelijk dat bewuste, "grote" daden van liefde die men rechtstreeks tegenover mensen tot uitdrukking brengt, vanuit eschatologisch perspectief niet meer blijken te zijn dan een vorm van exhibitionisme: dat daarentegen sommige onzichtbare, maar institutionele handelingen, van grote betekenis zijn, zoals verkeersregels respecteren, belastingen betalen, tijd maken voor een gesprek, en dergelijke.' (Aldus J. VERSTRAETEN, *Leiderschap in hart en ziel. Spiritualiteit als weg naar oorspronkelijkheid*, p. 66. (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 3, noot 24)

¹⁰*Ibid.*, p. 64.

HOOFDSTUK 7

ZAAIEN IN DROEFHEID EN OOGSTEN IN VREUGDE OVER TIJD

Nachttrein

*Iemand moet het toch brandend houden,
het verhaal van hoe zij have en goed, leven en god
achterlieten in de hoogovens van het kwaad.*

*Als de vlam dooft uit onverschilligheid of hoogmoed,
hebben zij voor niets geleefd,
zijn zij voor niets gestorven.*

*De trein rolt door de nacht en herbergt vele angsten.
De tijd ijlt voort en zal de zielen vermalen
tot stof en gruwelijke leegte.*

*Tenzij iemand de toorts van het verlangen
in de hoogte steekt en laat weten
dat het leven en niet deze trein een bestemming heeft.*

(22 mei 2007)

Geleefde vraag

In het afgelopen jaar hebben twee romans een diepe indruk op mij nagelaten: *Radetzky* van Joseph Roth¹ en *Gloed* van Sandor Marai.² Ze spelen zich beide af aan het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw, wanneer de Habsburgse dubbelmonarchie van Oostenrijk en Hongarije door sociale onrust en opkomend nationalisme op het punt staat uit elkaar te vallen. De laatste keizer Franz-Joseph (beter bekend in zijn romantische pose als echtgenoot van keizerin Sissi) blijft halsstarrig doorgaan met regeren als een verlichte despoot, alsof er geen vuilte aan de lucht is. Beide boeken ademen een sfeer uit van beklemming en verdriet om wat onherroepelijk voorbij is, maar tonen ook de kracht van de menselijke geest die overleeft en nieuwe adem vindt.

Het einde van een keizerrijk

Men kan zich vandaag nauwelijks nog voorstellen hoe de Donaumonarchie het alledaagse leven van mensen tot in de diepste intimiteit kon beheersen. Tot in de verste uithoeken van het rijk waren overheidspersonen en legerofficieren aangesteld als getrouwe vazallen, als kopieën van de keizer. Het levenslot van hele generaties functionarissen was verbonden met en bepaald door die ene man. Hij kon de genadeslag geven, hij kon genade verlenen. Het toppunt van de familiesage van de von Trotta's (in het boek *Radetzky*) is de dood van de vader die zijn hele leven trouw geweest is in dienst van het rijk. Hij sterft op dezelfde dag als de keizer. Zo eindigt het boek. Het boek begint wanneer grootvader von Trotta tijdens de veldtocht bij Solferino zich per toeval voor de keizer werpt wanneer vijandelijk vuur op hen gericht wordt. Een kogel verbrijzelt von Trotta's sleutelbeen. Hij gaat de geschiedenisboekjes in als de ultieme held, als de redder van de keizer.

Carl Joseph is de kleinzoon uit het geslacht. Hij komt na allerlei omzwervingen als luitenant terecht in een garnizoenstad aan de oostelijke rand van het rijk. Hij is getuige van de verbrokkeling van de oude macht. De schijn wordt nog wel hoog gehouden in het centrum (vooral in Wenen), maar lucide geesten en oproerige krachten aan de rand kondigen het einde aan. En ook de soldaten vechten niet meer, ze verdoen hun tijd met spelen, drank en vrouwen, ver weg aan de rafelrand van de dubbelmonarchie, in de zompige verlatenheid van de moerassen aan de grens met het Russische Rijk. De soldaten van de keizer zijn hun identiteit kwijt, hun bestaan is zielloos geworden. Voor sommige vrienden van Carl Joseph is dat het bewijs voor het feit dat

God zijn handen heeft teruggetrokken van de keizer, dat zijn 'rijk op aarde' is uitgespeeld.³ Hun radeloosheid is compleet: zij vrezen gewoon op te houden te bestaan. In die beklemming spelen zich de concrete levensverhalen van de hoofdpersonages in beide romans af. Zij gaan hun eigen weg en ontvoogden zich uit het systeem. Zij leven uitbundig, zij distantiëren zich van de vorige generaties in een overigens verwarrend kluwen van loyaliteit en eigenzinnigheid en laten de 'gloed' van hun existentie, de bewegingen van hun ziel, de vrije loop. Zij worden vrije mensen. De lezing van die romans heeft me bewust gemaakt van het feit dat wij nu wel leven in een volstrekt nieuwe tijd maar dat het premoderne karakter van het ancien régime eigenlijk nog niet zo ver achter ons ligt, getuige de vele imposante zinnebeelden in de architectuur van vele grote Europese steden. Eerst brak het rijk in stukken aan de grens, later volgde de langzame ineenstorting in het centrum. Maar slechts daarin en daardoor kon in Europa iets nieuws groeien, na de geboortepijn van de Eerste en nadien en heftiger nog de Tweede Wereldoorlog.⁴

De lezing van deze Europese romans heeft me inzicht verschaft in de menselijke omgang met tijd en ruimte, en wel in twee lagen. Allereerst ben ik mij bewust geworden van de impact van universele heilssystemen (inclusief godsdiensten) op het dagelijkse leven van de mens. Zij vermalen de tijd, ordenen haar in een keurslijf of doen haar stilstaan om mensen en situaties aan hun macht te onderwerpen. Hoe men zijn dagen vult als soldaat of officier, als klerk of ambtenaar, is tot in de puntjes voorgeschreven. Officiële teksten zorgen ervoor dat het onderliggend recht, de moraal, gewoonten en rituelen van het keizerrijk gefixeerd en als het ware in bevroren toestand worden opgeslagen. Alles klopt en wordt permanent gecontroleerd vanuit het machtscentrum.

Sandor Marai beschrijft deze situatie op een schitterende wijze: 'Wenen sliep. De stad was diep in slaap en het sneeuwde. De keizer sliep ook in de Burg, en vijftig miljoen mensen in de landen van de keizer sliepen ook. De zoon van de gardist voelde dat ook hij bij deze stilte betrokken was, dat ook hij waakte over de slaap en de veiligheid van de keizer en vijftig miljoen mensen, zelfs wanneer hij niets anders deed dan op eerbare wijze zijn uniform te dragen, 's avonds uit te gaan, naar walsen te luisteren, Franse rode wijn te drinken en met de dames en heren exact die gesprekken te voeren die zij van hem verwachtten. De zoon van de gardist voelde dat hij gehoorzaamde aan zeer sterke, geschreven en ongeschreven wetten, en dat deze gehoorzaamheid evenzeer een dienst was in de kazerne of op het oefenterrein als in een salon (...) De gehoorzaamheid ging natuurlijk dieper dan het vervullen van de voorschriften van de wetten. De mensen droegen de gehoorzaamheid in hun hart, dat was het belangrijkste. Men moest geloven dat alles op zijn plaats was.'⁵ Wie ooit een bezoek bracht aan het keizerlijke buitenverblijf in Schönbrunn in Wenen, was ongetwijfeld diep on-

der de indruk van de volstrekt symmetrische orde van het domein, zich uitwaaiend over de westzijde van de stad, een volmaakte weerspiegeling van de macht van de keizer die meende dat de wereld geordend aan zijn voeten lag. O ironie, zulke buitenverblijven waren er ook voor zonnekoning Lodewijk XIV in Versailles of keizerin Catharina de Grote in Sint-Petersburg.⁶

De onomkeerbaarheid van de dingen

Een tweede betekenisveld dat opduikt bij de lezing van deze romans is de radicale eenmaligheid van het menselijke bestaan. Volgens de Franse filosoof Luc Ferry is de vraag van de onomkeerbaarheid van de dingen de centrale kwestie van de filosofie.⁷ De dingen van het leven komen en gaan en, in het gaan, gaan ze definitief voorbij – ze komen niet meer in hun oorspronkelijke hoedanigheid terug. Mensen zijn op zoek naar heil (*salut*) om met deze situatie van contingentie in het reine te komen. Zij willen ondanks alles gelukkig zijn. Een gelovige onderscheidt zich van een niet-gelovige, de theologie onderscheidt zich van de filosofie, doordat ze dat geluk in God projecteert en ervan uitgaat dat God mensen heil zal schenken aan het einde der tijden. Ferry beschouwt zichzelf als een agnostische filosoof.⁸ Zijn boek geeft te denken. Volgens hem moeten we dringend af van religieus- en seculier-ideologische concepten van ‘universeel’ heil die de mens in zijn singulariteit verknachten. Bovendien moeten we afscheid nemen van ‘particuliere’ geloofs- en denkopvattingen (zoals in kerken en alerhande genootschappen) die de menselijke vrijheid in de weg staan. Heil, geluk en heling moet de mens in zijn ‘singuliere’ gestalte zelf kunnen bewerken, in het hier en nu. De mens verdient het om in een nieuw tijdperk – voorbij elke vorm van universele heilsideologie (ooit eens) of particulier geloof (in een ver verleden) – zin te vinden in een bestaan zonder God of keizer. Dat is de ware vergoddelijking van de mens: op eigen benen durven en kunnen staan.

In beide romans zien we oorspronkelijke of singuliere mensen aan het woord die worstelen met hun bestaan en die de nieuw gevonden vrijheid proberen te ‘overleven’ (Herman De Dijn). Via hun personages beschrijven de auteurs hun eigen zoektocht in die materie. De vraag die hen leidt is nog steeds de onze: hoe overleven we de vrijheid op zo’n manier dat we in onze singulariteit en in ons stand-punt groeien, nu de oude grote particuliere verhalen verdwenen zijn en we nu ook niet meer terug willen naar de verdrukkende heilsideologie die daarmee gepaard ging?

Geleefd geloof

Waar staan we vandaag? Wat hebben we vandaag cultuurfilosofisch gezien in handen om het goede leven in deze tijd te beschrijven? Wat weten we over de mens? En heeft het, gezien het misbruik van de godsnaam in particuliere kerken en universele ideologieën, nog zin om over God te spreken, laat staan Hem te beschouwen in verbinding met de mens? Welke theologie is in staat om met de filosofie van vandaag in gesprek te gaan? Ik wil in zoverre het mogelijk is de hedendaagse breedte van filosofische reflectie ernstig nemen om op basis daarvan opnieuw naar God en mens te kijken. Dus nogmaals: waar staan we vandaag? De mens is in zijn singuliere gestalte uniek. Niemand kan restloos ondergebracht worden in een of andere categorie of systeem. Daartoe passen mensen niet, daarvoor zijn ze niet gemaakt. Die singulariteit delen zij met elkaar, letterlijk met mede-mensen. Zij delen met elkaar dat zij van elkaar verschillen. Daarin ligt hun ware humaniteit, aldus Ferry. Levenskunst bestaat enerzijds in het cultiveren van de eigen singulariteit en anderzijds in het verruimen van de blik naar anderen, naar de wijze waarop zij hun singulariteit gestalte geven. ‘Door me open te stellen en het veld van mijn ervaringen te verruimen, singulariseer ik mezelf, word ik een uniek iemand, want ik overstijg de particuliere bestaanshorizon waarin ik geboren werd en opgroeide, en ik kom open, misschien niet voor totale universaliteit, maar minstens voor bredere en rijkere lagen van humaniteit.’⁹ Leven is open komen voor de uniciteit van de ander, kennen is liefhebben, verwachten en ontvangen. In zulke krachtige, weliswaar schaarse nu-momenten vangen mensen een glimp van de eeuwigheid op, verliezen melancholie en schuld hun impact, en ervaren zij fundamenteel geluk.¹⁰ Ferry besluit zijn boek over de geschiedenis van de filosofie met de gedachte dat een mens, ondanks zulke momenten van diepe existentiële volwaanheid en heil, moet leren leven met de dood, de ultieme vorm van onomkeerbaarheid. Het pijnlijkst wordt dat ervaren bij de dood van een geliefde, van iemand met wie men wederzijdse singulariteit deelde. De paradox van het bestaan, aldus Ferry, is dat men elkaars singulariteiten exploreert in liefde en kennis, maar tegelijk weet heeft van het feit dat men sterfelijk is en de relatie dus uit elkaar kan vallen. Kennismaken en tegelijk loslaten horen radicaal bij elkaar. In de weldoende diepte van het nu-moment schuilt steeds de onontkoombare mogelijkheid van de dood.

Levenskunst en stervenskunst

Als gelovige mens ben ik in eerste instantie mens. Ik volg daarom de beschrijving van de postmoderne bestaansconditie van de mens, zoals Ferry die voordoet, voorbij

oude universele heilsideologieën, handig verpakt in particuliere zingevingssystemen. Ook het christendom staat vandaag voor de keuze hoe het met de mens zal omgaan: in de vorm van een imperiaal ancien régime dat het reilen en zeilen van (een weliswaar steeds kleiner wordende groep) mensen beheerst of als een levenskunst die tegelijk een stervenskunst is en dus voor velen inspirerend kan, maar niet noodzakelijk moet zijn. Ik heb in dit boek de kern van geloven beschreven als 'vertrouwen in de ultieme zinvolheid van de werkelijkheid'.¹¹ Een gelovige kent evengoed de onomkeerbaarheid van het leven als de ongelovige, wordt ook vermalen door de tijd die genadeloos verder tikt, maar vertrouwt er tegelijk op dat er Iemand is die vertrouwenswaardig is en hem in geen enkele omstandigheid van het leven laat vallen in de afgrond van de zinloosheid. Die zekerheid is geen mathematische zekerheid vooraf maar een anticiperend vertrouwen in wat nog moet komen. Het is van de orde van het 'eerst geloven en dan zien'. Men zou kunnen zeggen dat de dynamiek van het geloof radicaal verankerd is in de dynamiek van het liefhebbend kennen van en vanuit singulariteit volgens Ferry. Als ik me helemaal toevertrouw aan een ander mens en mijn leven met hem of haar deel, kan daar principieel geen eind aan komen, tenzij de dood voorbijkomt. De volheid van leven en de mogelijkheid van de dood doen een mens uitzien naar een perspectief voorbij de onomkeerbaarheid. Mens-zijn is verlangen, kreunen en verwachten. En precies daarin situeert zich de geboorte van het geloof: 'Ik geloof dat mijn leven, gedeeld met dat van anderen, niet zinloos is, maar betekenisvol in een bredere horizon, opgenomen in een bezielde verband van tijd en eeuwigheid. Ik geloof dat niets van mij, niets van ons verloren gaat maar bewaard blijft in een liefde die mij, die ons overstijgt.'

Gebed als mystiek en politiek handelen

Dat uitzien naar ultieme heling en voltooiing wordt in het geloof naar voren geschoven in de tijd. Wie gelooft, verwacht niet alleen heling aan het eind van de rit, maar gaat ook uit van het feit dat heling nu reeds plaatsvindt te midden van gebrokenheid. Critici van het geloof noemen dat projectie, een ziekelijk anticiperen op iets wat er (nog) niet is of niet kan zijn. Gelovigen noemen het geloofsvertrouwen en geloofsredelijkheid: zij stellen vast dat zij er hier en nu van leven. In theologische termen spreekt men over de eschatologie (de voltooiing aan het einde der tijden) die 'presentisch' is, die met andere woorden nu reeds in het alledaagse voltrokken wordt, want voelbaar en benoembaar is. 'Presentisch' leven houdt in dat men bewust in dit vertrouwen probeert te leven en zo doorlaatbaar wordt voor het gebeuren van de Presentie. Natuurlijk vergt dat proces veel onderscheidingsvermogen, kritische reflectie en communicatie met anderen, kortom overleg in de zoekgemeenschap van het geloof.¹²

Maar funderend zijn de bereidheid en de durf om het leven nu reeds als goed, zinvol en geheel te zien. Het gebed is niets anders dan een oefening in zulke zienswijze. Wie bidt, gelooft in, hoopt op en anticipeert op ultieme heling. Hij legt getuigenis af van de moed te aanvaarden dat hij aanvaard is (Paul Tillich).¹³ Hij weet zich geborgen in Gods hand, wat er ook gebeurt. Een mooi en oud gebed dat dit geloofsinzicht treffend beschrijft, is psalm 139:

Heer, u kent mij, u doorgrondt mij,
u weet het als ik zit of sta,
u doorziet van verre mijn gedachten,
ga ik op weg of rust ik uit, u merkt het op,
met al mijn wegen bent u vertrouwd.

U was het die mijn nieren vormde,
die mij weefde in de buik van mijn moeder.
Ik loof u voor het ontzaglijke wonder van mijn bestaan,
wonderbaarlijk is wat u gemaakt hebt.
Ik weet het, tot in het diepst van mijn ziel.
Toen ik in het verborgene gemaakt werd,
kunstig geweven in de schoot van de aarde,
was mijn wezen voor u geen geheim.
Uw ogen zagen mijn vormeloos begin,
alles werd in uw boekrol opgetekend,
aan de dagen van mijn bestaan ontbrak er niet één.
Hoe rijk zijn uw gedachten, God,
hoe eindeloos in aantal,
ontelbaar veel, meer dan er zandkorrels zijn.
Ontwaak ik, dan nog ben ik bij u.

Doorgrond mij, God, en ken mijn hart,
peil mij, weet wat mij kwelt,
zie of ik geen verkeerde weg ga,
en leid mij over de weg die eeuwig is.
(Psalm 139,1b-3,13-18,23-24)

De geadresseerde die hier genoemd wordt is de Heer of God. Dat roept wellicht verzet op. In het verleden is de godsnaam immers vaak misbruikt om mensen in particuliere kerken en/of universele heilsideologieën te verknechten en te beroven van hun singulariteit. God werd gefixeerd en van zijn vloeibaar-presentische gestalte ontdaan. Het

werd hem ontzegd zich een weg te banen in zijn schepping en aanwezig te zijn in de unieke singulariteit van concrete mensen. Zoals gezegd, vandaag is de tijd rijp om God weer op het spoor te komen in het diepe en concrete verlangen van mensen naar singulariteit in humaniteit, in de schoot van het alledaagse.

Overigens is bidden tot God dan niet alleen mystiek, maar ook politiek van betekenis. Wie bidt, ziet de wereld in een ander perspectief en komt in beweging, omdat het verlangen naar nieuwheid en heling niet te stuiten is. Soms is gebed immers de enige nog overblijvende vorm van handelen, nadat al het andere, bijvoorbeeld het medische en therapeutische handelen, is uitgewerkt. Zoals de taxichauffeur die mij zijn verhaal doet, vertelt over zijn huwelijksproblemen en tastend en zoekend beschrijft hoe hij bidt tot zijn 'God', zijn overleden vader, om kracht te vinden en verder te gaan. Zoals Felix Bernhard, een jongeman in zijn rolstoel op weg naar Compostela die beschrijft hoe hij gaandeweg tot het inzicht komt dat hij niet meer mag vloeken vanwege zijn beperking en de staat van de weg die hem in de weg staat naar de voltooiing van zijn reis, maar radicaal moet kiezen voor een houding van ontvankelijkheid en biddende dankbaarheid.¹⁴ Zoals Etty Hillesum die, te midden van de dreigende ondergang van de Joodse gemeenschap in Amsterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog, in haar dagboek schrijft dat ze God onderdak wil verlenen: 'Ik zal je helpen God, dat je het niet in mij begeeft, maar ik kan van te voren nergens voor instaan (...). Dit is het enige, wat we in deze tijd kunnen redden en ook het enige, waar het op aankomt: een stukje van jou in onszelf, God. En misschien kunnen we ook eraan meewerken jou op te graven in de geteisterde harten van anderen.'¹⁵ Hun biddend handelen wordt politiek engagement. Zij verzetten zich tegen de gang van zaken en zoeken zich biddend een uitweg uit de situatie van mensonwaardigheid. Zij nemen radicaal hun stand-punt in, leven hun singulariteit uit en realiseren zich dat het leven zelf in hen om diepgang, authenticiteit en ultieme verbondenheid vraagt. Die verbondenheid verleent hen nieuwe geestkracht, om niet ten onder te gaan in de vaak brutale omstandigheden van het leven.

Geleefd inzicht

Levensenergie positief verzamelen in de ziel, je singulariteit biddend ter sprake brengen, vraagt om veel aandacht en concentratie. Veel energie gaat verloren met negatieve dingen (zoals zich afzetten tegen anderen en God), veel energie blijft ongebruikt of vloeit weg in goede bedoelingen maar feitelijke luiheid. Soms vindt de energie haar weg helemaal niet. De omgang met God is immers niet vanzelfsprekend: hij laat geen

eenduidige sporen na, hij toont zich enkel als een schaduw die voorbijtrekt en zich kenbaar maakt via de verwarring van het alledaagse.¹⁶ Een gebed kan er dus, minder overtuigd dan Psalm 139, ook zo uitzien: 'Als jij me zo sensitief gewild hebt, God, dan moet je ook niet doof blijven voor mijn zoeken en hunkeren. Als deze mens – ik – naar jouw beeld is, geef hem dan antwoord op de vraag hoe hij dient te leven. Want zo is het ook geen leven: ik blijf steken in mezelf, mijn verlangen blijft onbeantwoord, de hunker verteert me, ik kan het niet in positieve energie omzetten. Tenzij er een ingeving komt, een antwoord, en als dat niet kan, minstens een manier om de hunker te noemen opdat ik niet verloren ga...'

Een cultuur van verlangzaming

We leven, zoals al meer betoogd in dit boek, in een genadeloze tijd. Wie slecht functioneert, wordt afgestraft. Wie niet mee kan, heeft het zagezegd aan zichzelf te wijten. Mensen worden opgefokt om grenzen te overschrijden, om hun eigen onvermogen te negeren of te verhelen. Het hoort niet dat je kwetsbaar bent. En vermits we met de dood al helemaal niets aankunnen (die onomkeerbare vorm van ultieme kwetsbaarheid) laten we in het leven 'een inflatie van bakens en vuurtorens'¹⁷ achter, om toch maar niet uit de herinnering van voortbestaanden te verdwijnen. De dood speelt ons, postmoderne mensen, parten. Wij willen zo graag bij de tijd zijn en gezien worden, omdat we bang zijn voor de onzichtbaarheid en de dood. Het is vooral bij kwetsbare mensen dat de grenservaring – vaak willens nillens – tot een nieuwe levenswijze inspireert. In het programma 'Voorbij de grens' (dat in het najaar van 2008 werd uitgezonden op de Vlaamse televisie) zien we hoe mensen met een lichamelijke beperking hun grenzen aftasten en overschrijden bij het beklimmen van een vulkaan in Nicaragua. De beelden zijn confronterend. In de gegeven omstandigheden lukt het hen niet om boven te geraken. Zij moeten hun meerdere erkennen in de berg en zich bij de situatie, soms letterlijk, neerleggen. Maar die ervaring blijkt heilzaam: ze weten nu wat ze wél kunnen, waar hun grens ligt, waar hun stand-punt is. Ze hebben zich de ziel uit het lijf gewerkt om tot dit scherpe inzicht te komen. De inspanning was nodig om de grens te verkennen maar ook te erkennen. Dat is een bron van levenswijsheden die niet meer opdroogt. Vaak zijn het de verhalen van gekwetste mensen die ons van zulke grenservaringen die tegelijk bronervaringen zijn, bewust maken.¹⁸

Ik wil in dat verband opkomen voor een cultuur van de verlangzaming. Mensen hebben tijd nodig en de stilte van één plek om op verhaal te komen. Wie overal tegelijkertijd wil zijn, loopt zichzelf en de kern van zijn bestaan voorbij. Het is beter voor de ziel om aandachtig aanwezig te zijn bij één ervaring dan verstrooid voorbij te lopen aan

honderden impulsen. Spiritualiteit is daarom voor mij geen kwestie van chaosbeheersing (in het Duits *Kontingenzbewältigung*), maar een oefening in concentratie en contemplatie. Het gaat erom aanwezig te zijn in het hier en nu, en daarin doorlaatbaar te worden voor de kracht van de eeuwigheid in het moment, voor het doorbreken van de universaliteit in de singulariteit, voor de stroom van de Presentie in het aanwezig zijn bij de tijd. Kunstenaars en dichters, profeten en schrijvers kunnen zulke momenten verdichten. Bob Dylan bijvoorbeeld beweert dat (klassieke of moderne) muziek die de tijd overleeft, altijd opnieuw in staat zal zijn om de vibraties uit de lucht te halen, op één plek te verzamelen en te verdichten, zodat mensen aangesproken kunnen worden in hun ziel, tenminste als ze zich daarvoor openstellen. Ik meen dat die doorlaatbaarheid, het present zijn van de Presentie in het alledaagse, oefening veronderstelt. De vraag voor mij als godsdienstpedagoog is of dat bijvoorbeeld op school kan plaatsvinden, of het hoe dan ook geleerd kan worden. Ik stel in elk geval vast dat vele jonge mensen erom vragen, in de overgangsfase van thuis naar het 'echte leven', wanneer zij hogere studies aanvatten of het ouderlijk huis verlaten. Leren alleen zijn, eigen keuzes maken, luisteren naar hun levensroeping, attent worden voor de bewegingen van hun ziel, kennismaken met mogelijkheden én grenzen, in dialoog met mensen met verbeelding – ik meen dat hier een vormingsgebied ligt dat in onze complexe tijd vraagt om ontgonnen te worden.

Onthecht leren leven

Het christendom is een vormingsreligie¹⁹: wie zich erin engageert, moet bereid zijn zich te vormen en zijn geloof te voeden met inzicht. Het basisinzicht van die godsdienst lijkt me dat heil en heling te vinden zijn in de dialectiek van onderdompeling in de schepping en afstandname van de schepping, in het verbinden van levenskunst en stervenskunst. Kan dat geleerd worden? Biedt de ouderdom of de gevorderde leeftijd misschien soelaas? Is de angst voor de dood wellicht een signaal voor het bestaan van de ziel? We willen haar toch zo graag onderdak bieden in ons levensverhaal. Hier stokt elke overweging.

De troostvolle woorden van de Italiaanse journalist Tiziano Terzani bied ik graag aan als besluit. Voor de dood hoeft je niet bang te zijn, zegt hij aan het eind van zijn leven, wanneer hij samen met zijn zoon Falco in een wondermooi boek de balans opmaakt. Er zijn al zoveel mensen voor ons gegaan. Eigenlijk is de aarde waarop we dagelijks rondlopen een groot kerkhof. En het is er wondermooi: de natuur bestaat bij de gratie van dat kerkhof. Er bloeien bloemen, er lopen dieren rond ('mieren en olifanten') en de mensen voelen er zich thuis.²⁰ Mijn dood draagt bij aan de schoonheid van de

aarde. Hopelijk heeft ook mijn leven bijgedragen aan de droom om van deze plaats een betere wereld te maken, zo mijmert Terzani. Hopelijk blijft de kern van wie ik was en wat ik had en wat ik goed kon, bewaard. Maar zeker is dat niet. Bij de dood moet je immers alles afleggen, niet wetende wat er overblijft. Alles waaraan je verknocht was, verdwijnt, tenminste voor degene die sterft: mijn mooie lichaam dat ik eens was maar dat nu afgetakeld is (hoezeer ik soms ook probeer mezelf van het tegendeel te overtuigen), mijn heerlijke leven als journalist, mijn mooie auto en kostbare spullen, de liefde van mijn vrouw en kinderen, mijn levens-tijd. Sterven is je leren onthechten van je eigen kleine plekje op aarde, van de vezels van verbondenheid die je met deze aarde had. Een mens is toch meer dan die kortstondige koppeling met de bodem. Dat onthechtingsproces duurt een leven lang, tenminste als je er niet van wegloopt. Maar het moment van definitief weggaan blijkt niet-leerbaar: één groot mysterie. En Terzani besluit provocerend: 'De dood maakt me nieuwsgierig, in journalistieke zin. Ik wil haar beter leren kennen...'

Noten

- ¹J. ROTH, *Radetzkyarsch*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2007²² (oorspronkelijke publicatie 1932).
- ²S. MARAI, *Gloed*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, 2007³¹ (oorspronkelijke publicatie 1942).
- ³Zo bijvoorbeeld J. ROTH, o.c., p. 194-197 en p. 297.
- ⁴Op een meesterlijke wijze heeft Geert Mak dat proces beschreven in het Wenen van het einde van de 19de eeuw, zie zijn onvolprezen boek *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw*, Atlas, Amsterdam/Antwerpen, 2004, hier p. 78-100. Ook voor andere grote rijken zoals Engeland, Frankrijk en Pruisen gaat deze analyse op. Een reflectie over de geopolitieke aspecten van het zich ontwikkelend Europa en de spanning met het opkomende nationalisme (die onder meer de aanleiding vormden voor het begin van de Eerste Wereldoorlog, eveneens weerspiegeld in de roman van Joseph Roth) laat ik over aan cultuurhistorici zoals Geert Mak.
- ⁵S. MARAI, o.c., p. 41.
- ⁶Voor een ethische analyse van heilsideologische systemen, paradigmatisch terug te vinden in het kwaad van Auschwitz (waar aan mensen niet alleen hun singulariteit maar ook hun recht op bestaan werden ontzegd), zie D. POLLEFEY, 'Het onvergeeflijke vergeven? Een ethische analyse van kwaad en verzoening', in R. BURGGRAEVE en J. DE TAVERNIER (red.), *Terugkeer van de wraak. Een tijd verscheurd tussen revanche, vergelding en verzoening*, Altiora/Gooi en Sticht, Averbode/Baarn, 1996, p. 100-133.
- ⁷L. FERRY, *Apprendre à vivre. Traité de philosophie à l'usage des jeunes générations*, J'ai Lu, Parijs, 2008.
- ⁸Voor een heldere beschrijving van de discussie in de Franse filosofie over de vraag naar het bestaan van God (met als protagonisten Luc Ferry en Marcel Gauchet), zie onder andere B. SEGERS, 'Het religieuze ná de religie', *Streven* 73, (2006), p. 318-330.
- ⁹L. FERRY, o.c., p. 292.
- ¹⁰*Ibid.*, p. 298-299.
- ¹¹Zie hoofdstuk 1 en 3.
- ¹²Zie A. BAART, *Theorie van de presentie*, Lemma, Utrecht, 2001.
- ¹³Zie hiervoor ook de traditie van het 'etsi Deus daretur' in hoofdstuk 3.

¹⁴Deze pagina's zijn diep ontroerend: F. BERNHARD, *Dem eigenen Leben auf der Spur. Als Pilger auf dem Jakobsweg*, Scherz, Frankfurt-am-Main, 2007, p. 147-148.

¹⁵K.A.D. SMELIK (red.), *Etty. De nagelaten geschriften van Etty Hillesum 1941-1943*, Balans, Amsterdam, 1986, hier p. 516-517.

¹⁶Zie de drie modellen van positieve theologie, negatieve theologie en de theologie van de *via eminentiae* in hoofdstuk 1.

¹⁷Zo omschrijft architect Paul Robbrecht onze tijdsgeest en stelt vast dat de Gentse Boekentoren met zijn strengheid en ingetogenheid hier haaks op staat (aldus een interview in *De Standaard* van 12 mei 2007).

¹⁸De Duitse theoloog Ulrich Bach (overigens een rolstoelpatiënt) is van oordeel dat we dringend toe zijn aan een West-Europese *bevrijdingstheologie* die kwetsbaarheid en onafheid als 'normaal' beschouwt.

Zo'n theologie mondt als vanzelf uit in een nieuwe *cultuurtheologie* die zones van zin opspoorde in de gebrokenheid van onze tijd (zie U. BACH, *Ohne die Schwächsten ist die Kirche nicht ganz. Bausteine einer Theologie nach Hadamar*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchen, 2006). Ook nieuwe, verrassende vormen van kwalitatief empirisch theologisch onderzoek vragen aandacht voor de kwetsbaarheid van het verhaal van de 'kleine man', voor de radicale singulariteit van de biografie van gewone mensen als vindplaats van het 'heilige' (zie bijvoorbeeld A. BAART, 'Natuurlijke neigingen in praktisch theologisch onderzoek', in A. SMALING en E. HJUMANS (red.), *Kwalitatief onderzoek en levensbeschouwing*, Boom, Amsterdam, 1997, p. 66-99, en Y. DE MAESENEER, *Hoop in tijden van angst. Theologische notities over Jesaja en fotografie* (zie 'Impulsen' op www.deloodsen.be, toegang op 26 september 2008).

¹⁹U. RUH, 'Christentum als Bildungsreligion', *Herder Korrespondenz* 62, (2008), p. 217-219.

²⁰T. TERZANI, *Das Ende ist mein Anfang. Ein Vater, ein Sohn und die Große Reise des Lebens*, uit het Italiaans vertaald door Christiane Rhein, Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2007³, p. 8-17, hier p. 15.

Nawoord

De recreatie is over, de tijd van spelen is voorbij. De schrijver van dit boek heeft zich vermaakt met re-creatief theologiseren. Hopelijk heeft hij ook de lezer kunnen boeien. Het is nu echter weer tijd om terug te keren naar het werk of naar de klas – naar de bittere ernst van het echte leren en het echte leven. Of toch niet? Kan het ook anders? Zou theologie – hier begrepen als gelovige levensreflectie – ook echt plezier kunnen zijn en tegelijk echt leren, omdat ze plaatsvindt midden in het alledaagse en wezenlijk diepte geeft aan die alledaagsheid? Ik heb in dit boek willen voordoen dat men deugd kan beleven aan re-creatieve theologie. Spelen en leren komen hier dicht bij elkaar: door het leven te her-schikken vanuit de verbeeldingskracht van het geloof ontstaan nieuwe betekenissen die mijn blik verruimen en mijn levensverhaal heroriënteren. Ik krijg niet alleen nieuwe inzichten, maar word ook een ander mens. En dat wil ik mezelf niet onthouden.

Vroeger speelde ik graag met legoblokken. Mijn grootste vreugde bestond erin een bestaand huis in de steigers te zetten en grondig te verbouwen, knutselend en explorerend op de rand van de instorting. In de speelruimte van het geloof ervaar ik iets gelijkwaardigs: ik herschik een religieuze erfenis, luister naar en erken wat verleden en heden me te bieden hebben, zoek naar nieuwe dwarsverbanden en kom hopelijk uit bij nieuwe betekenissen en inzichten – soms op de rand van de instorting, aan het eind hopelijk resulterend in een nieuw bouwwerk. Ik mag in mijn theologiseren deel uitmaken van een groot gelovig scheppingsproces. Ook dat wil ik mezelf niet onthouden.

Als je je als lezer aangesproken voelt om mee te doen, aarzel niet en laat je gaan. Zoek partners op in dit constructieproces. Blijf niet alleen met je verlangen om levensdiepte aan te boren en (opnieuw) op zoek te gaan naar wat de christelijke traditie je daarbij te bieden heeft. De omstandigheden van je leven zullen in dit leerproces niet veranderen, wel je kijk erop. Er zal verheldering plaatsvinden, nieuw licht zal stralen, niet weg van de complexiteit van het leven, maar er middenin. De alledaagsheid kan echter ook hardnekkig ontluisterend en ontmoedigend zijn. Er kan een grote kloof bestaan tussen ideaal en werkelijkheid, tussen wat je droomt en wat je ervan terechtbrengt. Of misschien is je eigen stand-punt onhelder, je eigen ziel al te zeer bezet door de ondraaglijke lichtheid van het bestaan, je blik zo vertroebeld dat je op geen enkel moment het gevoel hebt verteller te kunnen of mogen zijn van je eigen verhaal. Zoals gezegd, in onze tijd is een nieuwe vorm van ziel-zorg nodig, een nieuwe ruimte om

geloof en vertrouwen te vinden, als de oude grote verhalen zijn weggevalen en het eigen kleine verhaal te klein geworden is om in te wonen.

Het zou al een hele vooruitgang zijn mochten mensen erin slagen om elementen uit hun geloofsverhaal gewoon aan elkaar te vertellen. Misschien kan dit boek daartoe bijdragen of stimuleren. Misschien heb je bij de zes sleutelthema's wel sleutelinzichten aangetroffen die ook voor jou verhelderend zijn, om beter te begrijpen waar het in het leven om te doen is en hoe het christelijke geloof ertoe kan bijdragen dat inzichtelijk en draaglijk te maken. Daarbij horen geen grote theorieën of therapieën, maar gewoon intermenselijke authenticiteit en openheid. Ik zou zeggen, laat de kans niet liggen om van en aan anderen te leren. Nogmaals, geloven en vertrouwen leer je slechts door het te vernemen van anderen, door mee te maken hoe medemensen dezelfde worsteling doormaken om gelovig en vertrouwwol in het leven te staan. Niemand is definitief klaar met het theologiseren – eenvoudigweg omdat het leven nooit af is.

In het eerste hoofdstuk heb ik mijn theologiseren verbonden met een trinitarisch ordeningsprincipe en op basis daarvan de sleutelthema's in de zes hoofdstukken uitgewerkt. In een volgende stap zou dit leesproces van de tekenen van de tijd kunnen resulteren in een geloofscommunicatief model voor volwassenenvorming.¹ Dat zou er als volgt kunnen uitzien:

Vader	Zoon	Geest
Geleefde vraag	Geleefd geloof	Geleefd inzicht
Welke vragen dienen zich vandaag aan in onze cultuur?	Hoe helpt mijn geloof die vragen te verstaan?	Hoe kan ik dat geloof voor en met anderen verantwoorden?
Sleutelervaringen (bij de sleutelthema's)	Sleutelverhalen	Sleutelinzichten
Elementariseren van het leven	Ontstollen van de Schrift	Gemeenschappelijk toe-eigenen in een vormingsproces

Men zou zich in een geloofsgesprek kunnen buigen over de sleutelthema's die in dit boek aangekaart worden en zich de vraag stellen of er wellicht nog andere zijn. Men zou zich in de aangeboden thema's kunnen toespitsen op de Bijbeltekst en nagaan hoe die helpt om een beter zicht te krijgen op de eigen zoekende geloofservaring. Men zou in overleg kunnen zoeken naar creatieve en geest-betrokken wegen om uit impasses te geraken die zich in onze cultuur aandienen, als vormen van geleefd inzicht. In elk geval is het zo dat dit proces de beste vruchten afwerpt wanneer men het met elkaar en in religieuze toewijding aan elkaar voltrekt. Ik geloof sterk in het delen van elkaars

geloofsverhaal, omdat daarin de eigen kracht, maar ook het onvermogen kan klinken. Zo wordt het verhaal niet geïdealiseerd maar gehumaniseerd.

Zo'n activiteit is dus wezenlijk 'des mensen'. Ze heeft te maken met het zien van concrete mensen van vlees en bloed, midden in hun levensverhaal en uitziend op oriëntatie voor dat levensverhaal. Zonder dit geleefde geloof van een mens – nieuw begrip en brandend hart (Lc. 24,32, zie hoofdstuk 4) – gebeurt er niets. Theologische bibliotheken en internetpagina's helpen je niet verder als je geen luisterbereidheid toont voor hoe God zich vandaag in mensen verliest. Ik heb meermaals het gordijn moeten opzij schuiven en uit het raam moeten kijken, om mijn vermoeide blik te verfrissen en te vernieuwen, toen ik dit boek schreef. De verleiding blijft immers bestaan om theologie te herleiden tot een zuiver cerebrale bezigheid, die historische, literaire, systematische en praktische kennis verzamelt over het geheim van mens en wereld. Zo werkt religie niet en zo kan zich dus ook theologie niet permitteren om te zijn. Als religie 'uiteindelijk' verschijnt als verbeeldende omgang met de wereld die door het heilige in de wereld wordt uitgelokt en die, via deze verbeelding, aan het licht wordt gebracht², dan hoort ook het statuut van de theologie hiermee in overeenstemming te zijn. Theologie is een woord over God, is een manier van leven die door het geheim geïnspireerd is en hiervan getuigenis aflegt. De kennis die in de theologie vergaard wordt, of ze nu historisch, literair, systematisch of praktisch is, vormt een poging om het geheim van het mensenleven in zijn ultieme diepte te vatten, maar vooral ernaar te leven. De speeltijd is dus nog niet voorbij, maar begint pas!³

Noten

¹Voor een uitvoerige godsdienstpedagogische uitwerking, zie B. ROEBBEN, *Godsdienstpedagogiek van de hoop*, p. 138-140 en p. 169-173 (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 3, noot 2). Naar mijn oordeel moeten de bestaande vormen van volwassenencatechese nog veel radicaler herzien worden vanuit de weerbaarheid van het alledaagse leven van hedendaagse zoekende volwassenen. Ze zijn nu nog te gestroomlijnd en te braaf, niet voldoende veerkrachtig om de complexiteit van het leven aan te gaan. Mijn pleidooi in dit boek om theologie te democratiseren en mensen zelf verteller te laten worden van het eigen geloofsverhaal vraagt een nog grotere bereidheid vanwege kerken en geloofsge-meenschappen om authentieke herbergen te worden met voedsel voor de ziel, in plaats van (verdoken) plekken van missionering met het oog op kerklidmaatschap en conformering aan kerkelijke regels. De recente documenten van de Nederlandse ('De glans van Gods woord', 2004) en Belgische bisschoppen-conferentie ('Volwassen worden in geloof', 2006 en 'God ontmoeten in Zijn woord', 2008) en de daaruit voortvloeiende vormen van religieuze volwassenenvorming (bijvoorbeeld 'Wegen naar volwassen geloof' onder impuls van de Duitse pastoraaltheoloog Klemens Armbruster) bieden principieel ruimte voor die herbergbenadering.

²E. BORGMAN, *Metamorfosen. Over religie en moderne cultuur*, p. 55. (voor bibliografische referentie, zie hoofdstuk 1, noot 15)

³Mocht je van gedachten willen wisselen over dit boek, dan hou ik me graag aanbevolen (bert.roebben@telenet.be).

Personenregister

- Abu Zaid, Nasr Hamid, 23
Alexander, Hanan A., 46, 48
Aristoteles, 11
Armbruster, Klemens, 107
Augustinus van Hippo, 40-41
Asad, Talal, 23
Baart, Andries, 103
Bach, Ulrich, 104
Banning, Bill, 48, 75
Bastiaens, Jean, 75
Benedictus van Nursia, 16
Bernhard, Felix, 100
Boeve, Lieven, 22
Bollerman, Marc, 76
Bonhoeffer, Dietrich, 41
Borgman, Erik, 21, 23, 35, 42, 48, 54, 61, 107
Brueggeman, Walter, 45, 48
Buber, Martin, 84
Bucher, Anton, 22
Bulckens, Jef, 61
Burggraeve, Roger, 47
Chenu, Marie-Dominique, 18
Coakley, Sarah, 16, 23
Coelho, Paulo, 74, 76
Cromphout, Frans, 62
Daloz Parks, Sharon, 90
Danneels, Godfried, 83
Davie, Grace, 55, 62
De Dijn, Herman, 96
De Lange, Erlinde, 61
De Maeseneer, Yves, 104
Dillen, Annemie, 75
Dylan, Bob, 102
Ebertz, Michael N., 61
Englert, Rudolf, 48
Ferry, Luc, 47, 96-98, 103
Ganzevoort, Ruard, 35, 47
Gauchet, Marcel, 103
Grossman, David, 45
Grümme, Bernard, 44
Guttierez, Gustavo, 52
Hay, David, 76
Hendriks, Jan, 61-62
Hermans, Toon, 32
Hillesum, Etty, 100
Houtepen, Anton, 23
Irenaeus van Lyon, 29
Jans, Jan, 90
Joas, Hans, 13, 22-23, 47
Konrad, György, 34
Kundera, Milan, 34
Kunzman, Robert, 90
Kushner, Harold S., 47
Levinas, Emmanuel, 68, 83, 85
Lundquist Denton, Melinda, 61
Mak, Geert, 103
Marai, Sandor, 94-95, 103
Marquez, Gabriel Garcia, 34
Masschelein, Jan, 75
Mette, Norbert, 83, 90
Mettepenningen, Jurgen, 61
Metz, Johannes-Baptist, 48
Michiels, Robrecht, 61
Moltmann, Jürgen, 52
Nauer, Doris, 35
Nauta, Rein, 47
Nye, Rebecca, 76
Ochs, Peter, 21
Oegema, Jan, 14
Oosterhuis, Huub, 33
Pattyn, Bart, 90
Peukert, Helmut, 48
Pollefeyt, Didier, 103

Provoost, Anne, 22
 Rahner, Karl, 52
 Ricoeur, Paul, 28, 90
 Robbrecht, Paul, 104
 Roth, Joseph, 94-96, 103
 Ruster, Thomas, 44-45, 48
 Schillebeeckx, Edward, 19, 23, 30, 52
 Schneiders, Sandra, 47
 Sedmak, Clemens, 23
 Segers, Bruno, 103
 Simon, Paul, 47
 Simons, Maarten, 75
 Smelik, Klaas, 104
 Smith, Christian, 61
 Steiner, George, 35
 Terzani, Tiziano, 102-103, 104
 Thomas van Aquino, 19, 58
 Tillich, Paul, 13, 22, 39, 47, 99
 Tracy, David, 23
 Van den Berk, Tjeu, 68
 Van den Hoogen, Toine, 48
 Van der Tuin, Leo, 47
 Van Erp, Stephan, 23, 68, 75
 Van Harskamp, Anton, 47
 Van Heijst, Annelies, 90
 Van Knippenberg, Tjeu, 35, 39, 44, 47, 48
 Van 't Riet, Peter, 23
 Verstraeten, Johan, 23, 48, 89, 90
 Visser, Jan, 35
 Volf, Miroslav, 11, 22
 Waaijman, Kees, 85
 Ward, Pete, 7, 61
 Wiesel, Elie, 29
 Wittgenstein, Ludwig, 17
 Zahn, Moniv, 76
 Zondervan, Ton, 76

Bijbelplaatsenregister

Ex. 3,13-14	43	Mc. 2,27	85
Dt. 6,4-9	69	Mc. 15,34	48
Ps. 22	48	Lc. 2,29	79
Ps. 42,2-4	40-41, 47	Lc. 10,25-37	88
Ps. 127,1	61	Lc. 12,48	83
Ps. 139	99-101	Lc. 24,13-35	56-57, 107
Jes. 43,18-19	30	Joh. 1,38-39	69-70
Jes. 55,8-12	84	Joh. 4,1-30	31
Mt. 6,9-13	48	Joh. 10,10	30
Mt. 12,9-15	85	Rom. 12,2	46
Mt. 17,5	43	1 Kor. 13,1	88
Mt. 25,14-30	81	1 Kor. 13,12	19
Mt. 27,46	48	Ef. 2,19-22	55
Mt. 28,5-8	30	1 Petr. 2,4-8	55